

**Gminny Program Opieki nad Zabytkami
Gminy Potworów
na lata 2021-2024**

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	4
2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	4
3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.	6
3.1. Definicje	18
3.2. Sposoby opieki nad zabytkami w świetle przepisów	20
3.3. Procedury uzyskiwania pozwoleń na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.....	23
3.4. Opieka nad zabytkami jako zadanie własne gminy	24
4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	25
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	25
4.1 Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	32
5.UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ...	38
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.	38
5.2 Rys historyczny Gminy Potworów.....	40
5.2.1 Miejscowości Gminy Potworów wraz z charakterystyką ich dziedzictwa kulturowego	47
5.3 Walory kulturowe Gminy Potworów	67
5.3.1 Dziedzictwo niematerialne i miejsca pamięci.....	67
5.3.2 Dobra kultury objęte prawnymi formami ochrony	69
5.3.3 Zabytki nieruchome na terenie Gminy Potworów	72
5.4 Zabytki o najwyższym znaczeniu dla Gminy	78
6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY POTWORÓW.	80
7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE	81
7.1 Priorytety gminnego programu opieki nad zabytkami	81
7.2 Kierunki działań i zadania gminnego programu opieki nad zabytkami	81

8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY POTWORÓW	84
9. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI ...	86
10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	87
11. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW	90
12. WYKORZYSTANE MATERIAŁY I OPRACOWANIA	92

1. Wstęp

Przedmiotem opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów jest weryfikacja zasobów dziedzictwa kulturowego gminy oraz wypracowanie programu zarządzania zabytkami, w tym praca nad ich potencjałem.

Program jest dokumentem strategicznym w zakresie ochrony zabytków, pozwoli na koordynację działań polityki przestrzennej w zakresie opieki i zarządzania dziedzictwem kulturowym.

W okresie najbliższych czterech lat Program realizowany będzie dostępnymi środkami prawnymi oraz finansowymi.

Celem Programu jest określenie zasadniczych kierunków działań i zadań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami. Systematyczne wdrażanie ustaleń dokumentu powinno spowodować poprawę stanu zachowania zasobów dziedzictwa kulturowego Gminy Potworów.

Program powinien być znany nie tylko władzom lokalnym, ale i społeczności lokalnej. Ma za zadanie uświadamiać mieszkańców o konieczności dbania o lokalną tradycję przejawiającą się w inicjatywach społecznych, jak i o potrzebie ochrony dziedzictwa kulturowego Gminy.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów na lata 2021-2024 sporządzono na podstawie art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2021 r. poz. 710) Jest on kontynuacją Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów na lata 2017-2020, który został przyjęty uchwałą Nr XXII.178.2017 dnia 31 sierpnia 2017 roku przez Radę Gminy Potworów.

Art. 87 ust. 1. stanowi o tym, że *„Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.”*

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów:

- 1) sporządzany jest na okres 4 lat przez Wójta Gminy Potworów,
- 2) co 2 lata wymaga sprawozdania przez Wójta Gminy Potworów poprzez przedstawienie go Radzie Gminy Potworów,
- 3) przyjmuje Rada Gminy Potworów, po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie, Delegatura w Radomiu,
- 4) ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

Zgodnie z zapisami art. 87 ust. 2 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami Program Opieki nad Zabytkami ma na celu m. in.:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Obowiązujący w Polsce system prawny gwarantuje ochronę zabytkom i całości dziedzictwa kulturowego na terenie kraju.

Poniżej wskazano akty prawne wskazujące obowiązujące uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami:

- **Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.** (Dz. U. Nr 78 poz. 483 w przepisach art.5, art. 6 ust. 1 i art. 86). Ochrona zabytków jest konstytucyjnym obowiązkiem państwa i każdego obywatela. Ustawa zasadnicza stanowi fundament systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce: *„Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju (art. 5), (...) stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju (art.6. ust. 1), oraz każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa (art. 86)”*.
- **Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 713, 1378). Zgodnie z art. 7 ust.1 pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym zaspokajanie potrzeb wspólnoty należy do własnych zadań gminy. W szczególności zadania własne gminy obejmują zagadnienia związane z ochroną zabytków jak i opieką nad zabytkami.
- **Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2021, poz. 710) Ustawa stanowi podstawę prawną ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce, określa politykę zarządzania zabytkami oraz wyznacza główne zadania państwa oraz obywateli (właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych). Szczegółowe zapisy określają przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz finansowania prac konserwatorskich,

restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także organizację organów ochrony zabytków. Wprowadza pojęcia ochrony i opieki.

Ochrona zabytków (art. 4) polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- a) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych, umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- b) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- c) udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- d) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- e) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- f) uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Natomiast opieka nad zabytkami (art. 5) sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków:

- a) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- b) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- c) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- d) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;

- e) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Opiece i ochronie podlegają (art. 6), bez względu na stan zachowania:

- a) zabytki nieruchome - krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne i ruralistyczne, zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- b) zabytki ruchome - dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje stanowiące zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych, numizmaty oraz pamiątki historyczne, wytwory techniki, materiały biblioteczne, wytwory sztuki ludowej, rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne, przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne, bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- c) zabytki archeologiczne - pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej. Ochronie ustawodawczej mogą podlegać również nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Ustawa wskazuje także formy ochrony zabytków (art. 7), do których należą:

- a) wpis do rejestru zabytków prowadzonego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, na podstawie decyzji wydanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy;
- b) uznanie za Pomnik Historii przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego; utworzenie parku kulturowego przez Radę Gminy na podstawie uchwały;

- c) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ustawa

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. wprowadziła obowiązek sporządzenia przez samorządy programów opieki nad zabytkami. Zgodnie z art. 87 tej Ustawy zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami. Program ten, po uzyskaniu opinii wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, przyjmowany jest odpowiednio przez Sejmik Województwa, Radę Powiatu i Radę Gminy (art. 87 ust.3). Na poziomie powiatu, województwa i gminy program taki sporządza się na okres 4 lat (art. 87 ust.1), z czego po okresie 2 lat zarząd województwa, powiatu i burmistrz sporządzają sprawozdanie, które odpowiednio przedstawia się Sejmikowi Województwa, Radzie Powiatu lub Radzie Gminy (art. 87 ust.5), a następnie przekazywane jest Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 87 ust.6).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa główne cele gminnych programów opieki nad zabytkami, do których należą:

- a) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- b) uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,

- c) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- d) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- e) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- f) określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- g) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Program opieki nad zabytkami jest dokumentem uzupełniającym w systemie planowania. Wyznacza cele i określa instrumentarium służące do ich osiągnięcia.

- **Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska** (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1219, 1378 i 1565 z późn. zm.). Zgodnie z zapisami ustawy, prognoza oddziaływania na środowisko sporządzana przy okazji opracowywania polityk, strategii, planów lub programów powinna: *„określać, analizować i oceniać przewidywane znaczące oddziaływania, (...) na środowisko, a w szczególności na (...) zabytki, jak również w przypadku odstąpienia od przeprowadzenia postępowania w sprawie oceny oddziaływania na środowisko”*. Ustawa nakłada obowiązek sprawdzenia, czy decyzja o odstąpieniu uwzględnia: (...) *„cechy obszaru objętego oddziaływaniem na środowisko, w szczególności obszaru o szczególnych właściwościach naturalnych lub posiadających znaczenie dla dziedzictwa kulturowego wrażliwe na oddziaływania, istniejące przekroczenia standardów jakości środowiska lub intensywne wykorzystywanie terenu”*. Niezwykle ważne są przepisy dotyczące planowanych przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko i wymagających sporządzenia *„raportu o oddziaływaniu przedsięwzięcia na środowisko”*.

Dla ochrony dziedzictwa kulturowego przepis ten jest istotny w kontekście budowy wież telefonii komórkowej oraz stosunkowo nowej inicjatywy, jaką jest budowa farm wiatrowych i ich oddziaływanie na krajobraz kulturowy, a więc przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

- **Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 293, 471, 782, 1086, 1378 z późn. zm.). Ustawa precyzuje, co powinno być uwzględniane podczas sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a także ustaleniach lokalizacji inwestycji celu publicznego. W istotnym z punktu widzenia opieki nad zabytkami obszarze planowania i zagospodarowania przestrzennego uwzględniania się: *„wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”* (art. 1). W studium uwzględniać należy uwarunkowania wynikające ze: (...) *„stanu środowiska, w tym stanu rolniczej i leśnej przestrzeni produkcyjnej, wielkości i jakości zasobów wodnych oraz wymogów ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego, stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”* (art. 10).

Studium oraz plany zagospodarowania przestrzennego powinny określać: *„(...) obszary oraz zasady ochrony środowiska i jego zasobów, ochrony przyrody krajobrazu, w tym krajobrazu kulturowego i uzdrowisk, obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”*.

Istotne jest nałożenie na wójtów i burmistrzów obowiązków zarówno zawiadomienia m.in. wojewódzkiego konserwatora zabytków o przystąpieniu do sporządzania studiów, planów zagospodarowania przestrzennego i występowania o opinie i wnioski oraz uzgodnienia.

- **Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane** (t.j. Dz. U. 2020 r. poz. 1333 z późn. zm.). Ustawa traktuje zabytki w sposób szczególny i podkreśla fakt, że obiekt budowlany należy projektować i budować zapewniając: *„ochronę*

objektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską”. Wymienione są rodzaje czynności w procesie budowlanym, również w kontekście obiektów wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze wpisanym do rejestru zabytków, obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, a także ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Budynki podlegające takiej ochronie prawnej nie wymagają świadectwa charakterystyki energetycznej. W przypadku obiektów wpisanych do rejestru zabytków wymagane jest uzyskanie pozwolenia na remont tych obiektów lub ich rozbiórkę (w tym wypadku dopiero po skreśleniu obiektu z rejestru zabytków przez Generalnego Konserwatora Zabytków). Podobnie jest w przypadku chęci zainstalowania na takim obiekcie tablic i urządzeń reklamowych. Ustawa nakazuje wprost wymóg uzyskania pozwolenia WKZ przed wydaniem pozwolenia na budowę.

W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

- **Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (t.j. Dz. U. 2020 r. poz. 65, 284, 471, 782 z późn. zm.). Jednym z wymienionych celów publicznych jest „(...) *opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*”.

Kolejne zapisy precyzują jakie działania wymagają pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Są to sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa (tu wyjątkiem są nieruchomości będące we władaniu Agencji Nieruchomości Rolnych) lub jednostki samorządu terytorialnego oraz wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych do spółek, podział nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków. Ponadto dopuszczono możliwość nałożenia na nabywcę nieruchomości gruntowej,

oddawanej w użytkowanie wieczyste, obowiązku (zapisanego w umowie) odbudowy lub remontu położonych na niej zabytkowych obiektów budowlanych. Taki sam obowiązek można nałożyć w decyzji o ustanowieniu trwałego zarządu.

Ważne dla właściciela zabytku i zarządcy nieruchomości będącej w trwałym zarządzie są zapisy mówiące o obniżce o 50% ceny nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków, chociaż dopuszczono tu także możliwość podwyższenia lub obniżenia tej bonifikaty oraz o obniżce o 50% opłat z tytułu trwałego zarządu, która to bonifikata również może być podwyższona lub obniżona. Gminie przysługuje prawo pierwokupu w przypadku sprzedaży nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków lub prawa użytkowania wieczystego takiej nieruchomości.

- **Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 55, 471, 1378). Ustawa określa „tereny zieleni” definiuje jako *„tereny urządzone wraz z infrastrukturą techniczną i budynkami funkcjonalnie z nimi związanymi, pokryte roślinnością, pełniące funkcje publiczne, a w szczególności parki, zieleńce, promenady, bulwary, ogrody botaniczne, zoologiczne, jordanowskie i zabytkowe oraz cmentarze, zieleń towarzysząca drogom na terenie zabudowy, placom, zabytkowym fortyfikacjom, budynkom, składowiskom, lotniskom, dworcom kolejowym oraz obiektom przemysłowym”*. Zezwolenie na usunięcie drzew lub krzewów z terenu nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków wydaje WKZ. Ustawodawca posłużył się również pojęciem „wartości przyrodniczych”, „kulturowych” oraz „walorów krajobrazowych”, które są jednym z czynników ważnych przy tworzeniu parków krajobrazowych, zespołów przyrodniczo-krajobrazowych, ustanawianiu pomników przyrody i innych czynnościach.
- **Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 194). W ustawie zapisano, że prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym, natomiast państwo, jako mecenas,

wspiera tę działalność, a minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może wspomóc finansowo realizację planowanych na dany rok zadań.

Sprawowanie opieki nad zabytkami jest jednym z podstawowych zadań instytucji kultury, szczególnie tych wyspecjalizowanych w opiece nad zabytkami, których celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami. Stąd też szeroko pojęta opieka nad zabytkami niekoniecznie musi oznaczać bezpośrednio czynności przy zabytku, ale również gromadzenie wiedzy o zabytkach, jej udostępnianie poprzez np. organizację wystaw, edukację społeczeństwa dotyczącą ochrony zabytków, uświadomienie istnienia odziedziczonych po dawnych mieszkańcach dóbr kultury, uwrażliwienie na wyjątkowy charakter tego dziedzictwa.

Akty wykonawcze do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 282, 782, 1378.):

- **Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (Dz. U. 2018 poz. 1609, ze zm.). Rozporządzenie określa sposób i tryb wydawania pozwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich i badań konserwatorskich h przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa, prac restauratorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa, robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, badań architektonicznych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. Określa również sposób i tryb wydawania pozwoleń na przemieszczenie zabytku nieruchomego, trwałe przeniesienie zabytku ruchomego wpisanego do rejestru zabytków,

z naruszeniem ustalonego tradycją wystroju wnętrza, w którym zabytek ten się znajduje, dokonywanie podziału zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, zmianę przeznaczenia zabytku wpisanego do rejestru zabytków lub sposobu korzystania z tego zabytku, umieszczanie na zabytku wpisanym do rejestru zabytków urządzeń technicznych, tablic, reklam oraz napisów, poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania, prowadzenie badań archeologicznych, wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku. Rozporządzenie określa też kwalifikacje, jakie powinny posiadać osoby uprawnione do prowadzenia prac konserwatorskich, prowadzenia prac restauratorskich, prowadzenia badań konserwatorskich, prowadzenia badań architektonicznych oraz prowadzenia badań archeologicznych, dodatkowe wymagania, jakie powinny spełniać osoby kierujące robotami budowlanymi oraz wykonujące nadzór inwestorski, przy zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, standardy, jakim powinna odpowiadać dokumentacja prac konserwatorskich i prac restauratorskich, przy zabytku ruchomym wpisanym do rejestru zabytków, oraz badań archeologicznych.

- **Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2021 r., poz. 56).** Rozporządzenie określa sposób prowadzenia rejestru zabytków, krajowej ewidencji zabytków, wojewódzkich ewidencji zabytków, gminnych ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Rejestr zabytków prowadzi się w trzech księgach (A – zabytki nieruchome, B – zabytki ruchome oraz C – zabytki archeologiczne) o określonych wymiarach (46x30). Przedstawione zostały dokładne informacje o tym co powinno się znajdować w karcie zabytku

nieruchomego, ruchomego i archeologicznego oraz w karcie adresowej zabytku i w karcie informacyjnej wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Zostały też przedstawione w załączeniu przykładowe karty dla wszystkich wymienionych wcześniej kart.

- **Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** (Dz. U. 2004, nr 212, poz. 2153). Rozporządzenie określa kierunki jakie mają powziąć odpowiednie organy państwowe i instytucje na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. Główny cel został określony następująco ochrona zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem. Przedstawia również kroki mające na celu zmniejszenie ryzyka nieszczęśliwych wypadków tj. pożar, zwarcie instalacji technicznej. Zaleca przygotowanie planów ochrony zabytków na wypadek:
 - a) pożaru,
 - b) powodzi, ulewy lub zalania z innych przyczyn,
 - c) wichury,
 - d) katastrofy budowlanej, awarii technicznej, chemicznej,
 - e) demonstracji i rozruchów ulicznych, rabunku lub aktu wandalizmu,
 - f) ataku terrorystycznego,
 - g) konfliktu zbrojnego.

Dokładane zalecenia, kto przygotowuje plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych określa w całości § 4:

1. Plan ochrony zabytków jednostki organizacyjnej na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje kierownik jednostki organizacyjnej posiadającej zabytki, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, oraz przedstawia do zatwierdzenia wójtowi (burmistrzowi, prezydentowi miasta).
 2. Gminny plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje wójt (burmistrz, prezydent miasta). Plan ten podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właściwym terenowym organem obrony cywilnej na obszarze powiatu.
 3. Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje starosta; plan ten podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właściwym terenowym organem obrony cywilnej na obszarze województwa.
 4. Wojewódzki plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje wojewódzki konserwator zabytków, w uzgodnieniu z wojewodą i Szefem Obrony Cywilnej Kraju.
 5. Krajowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.
- **Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę** (Dz. U. 2011, nr 89, poz. 510). Rozporządzenie określa tryb składania wniosków na jednorazowy lub wielokrotny, stały bądź czasowy wywóz zabytku poza granice. Oględzinami zabytku zajmuje się wojewódzki konserwator zabytków. Po zakończeniu czynności przesyła ustalenia wraz z wnioskiem do ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Paragraf 17 informuje o tym, że *„zezwolenia, pozwolenia i zaświadczenia na wywóz zabytków za granicę lub przedmiotów o cechach zabytków wydane na podstawie dotychczas obowiązujących*

przepisów zachowują ważność, wyłącznie na wywóz z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej na terytorium innego państwa członkowskiego Unii Europejskiej, na czas określony w tych dokumentach”.

- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U.2017 r., poz. 1674).

3.1. Definicje

Z uwagi na konieczność precyzyjnego odnoszenia się w gminnym programie opieki nad zabytkami do zapisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 282, 782 i 1378 z późn. zm.), przyjęto za ustawą następujące definicje:

1. zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
2. zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt 1;
3. zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt 1;
4. zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
5. instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami - instytucja kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;

6. prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
7. prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
8. roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
9. badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
10. badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
11. badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
12. historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
13. historyczny zespół budowlany - powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
14. krajobraz kulturowy - przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze;

15. otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków, w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

3.2. Sposoby opieki nad zabytkami w świetle przepisów

Według zapisów art. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2021, poz. 710) ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej, działań mających na celu:

1. zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
2. zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
3. udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
4. przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
5. kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
6. uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 5 ustawy opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków:

1. naukowego badania i dokumentowania zabytku;
2. prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
3. zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
4. korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;

5. popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W myśl art. 6 ustawy ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1. zabytki nieruchome będące w szczególności:
 - a) krajobrazami kulturowymi;
 - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi;
 - c) dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego;
 - d) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi;
 - e) cmentarzami;
 - f) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni;
 - g) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne, bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
2. zabytki ruchome będące w szczególności:
 - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej;
 - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje;
 - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami;
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego, materiałami

bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (tj. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479);

- e) instrumentami muzycznymi;
- f) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi;
- g) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

3. zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa;
- b) cmentarzyskami;
- c) kurhanami;
- d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Art. 6. ustawy mówi również, iż ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

W ustawie znajdują się zapisy precyzujące formy ochrony zabytków. Art. 7 ustawy stanowi, iż formami ochrony zabytków są:

- 1. wpis do rejestru zabytków;
 - 1a. wpis na listę Skarbów Dziedzictwa
- 2. uznanie za pomnik historii;
- 3. utworzenie parku kulturowego;
- 4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej,

decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

3.3. Procedury uzyskiwania pozwoleń na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków

Zgodnie z art. 39 ust. 1 ustawy z dnia 7 lipca 1994 Prawo budowlane (Dz.U. 2010, Nr 243, poz. 1623), prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydawanego przez właściwego konserwatora zabytków.

Przepis ten nawiązuje tym samym do art. 32 ust. 1 pkt 2 Prawa budowlanego, zgodnie z którym pozwolenie na budowę może być wydane wyłącznie po uprzednim uzyskaniu przez inwestora, wymaganych przepisami szczególnymi pozwoleń, uzgodnień lub opinii innych organów.

Pozwolenie konserwatorskie udzielone zostaje w drodze decyzji administracyjnej po przeprowadzeniu postępowania administracyjnego określonego w art. 36 ustawy z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2021, poz. 710). oraz zgodnie z zapisami Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r., w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych (Dz. U. z 2018 r., poz. 1609, ze zm.).

Obowiązek uzyskania pozwolenia adresowany jest do inwestora i powinien zostać wykonany przed wystąpieniem do właściwego organu (administracji architektoniczno – budowlanej) z wnioskiem o wydanie decyzji o pozwoleniu na budowę.

Zgodnie z art. 39 ust. 2 Prawa budowlanego, pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków.

3.4. Opieka nad zabytkami jako zadanie własne gminy

Obowiązki jednostek samorządowych określają zarówno przepisy ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 710), jak również ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 713, 1378).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa obowiązki oraz kompetencje gminy w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Obowiązki są określone m.in. w art. 22 pkt 4 narzucającym obowiązek prowadzenia gminnej ewidencji zabytków, art. 87 regulującym sporządzenie na okres czteroletni gminnych programów opieki nad zabytkami, oraz w art. 18 i art. 19 nakazujących uwzględnianie zapisów tych programów przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania.

Ponadto w nowelizacji ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia z dnia 18 marca 2010 r., która weszła w życie 5 czerwca 2010 r., do art. 19 dodano ust. 1a wskazujący zabytki, których ochrona musi być bezwarunkowo uwzględniona w decyzjach o ustaleniu inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej oraz decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Są to zabytki wpisane do rejestru wraz z ich otoczeniem oraz zabytki nieruchome, znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków.

W artykułach: 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71 i 72 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawarte są szczegółowe obowiązki samorządu dla zabytków objętych ochroną, które są własnością gminy lub są w jej posiadaniu. Ponadto art. 81 i art. 82 regulują możliwość udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organ stanowiący gminy, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Na podstawie art. 96 istnieje także możliwość, iż wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom i powiatom, a także związkom gmin i powiatów, położonym na terenie województwa.

W ustawie o samorządzie gminnym, w rozdziale 2, określone są zadania odnoszące się wprost lub pośrednio do ochrony zabytków.

Art. 6. ust. 1 stanowi, iż do zakresu działania gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów, co za tym idzie również opieka nad zabytkami.

Art. 7. ust. 1 doprecyzowuje, że zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy, co może się przekładać na działania związane z opieką nad zabytkami w kontekście: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, kultury, w tym bibliotek gminnych i innych placówek upowszechniania kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy i współpracy z organizacjami pozarządowymi.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów sporządzono z uwzględnieniem zewnętrznych uwarunkowań ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego, w tym aktów prawa oraz innych opracowań strategicznych o podobnej tematyce. Ustalenia Programu korespondują z zapisami (cele, zasady, kierunki) dokumentów na różnych poziomach. Metodologia planowania zakłada spójność

dokumentów programowych w układzie hierarchicznym: kraj, województwo, powiat, gmina.

W niniejszym rozdziale przedstawiono szczegółowy wykaz ww. dokumentów.

- **Strategia Rozwoju Kraju 2020**

Strategia jest nadrzędnym dokumentem, który wyznacza normy, ramy odniesienia oraz standardy dla innych dokumentów niższego szczebla, jak również dla 9 zintegrowanych strategii. Strategia ta została przyjęta uchwałą Rady Ministrów w dniu 25 września 2012 roku.

Celem strategicznym opracowania jest wzmocnienie i wykorzystanie gospodarczych, społecznych i instytucjonalnych potencjałów zapewniających szybszy i zrównoważony rozwój kraju oraz poprawę jakości życia ludności. Średniookresowa strategia zakłada podział na 3 obszary strategiczne, które mają przypisane cele i priorytety rozwojowe. Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju 2020 przedstawia 3 strategiczne obszary działań:

1. Sprawne i efektywne państwo.
2. Konkurencyjna gospodarka.
3. Spójność społeczna i terytorialna.

Dokument podkreśla rolę zapewnienia ładu przestrzennego m.in. przez opracowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla terenów obejmujących: obszary miejskie, a w szczególności metropolitarne, tereny wrażliwe rozwojowo, związane z ochroną i użytkowaniem gospodarczym zasobów naturalnych, dziedzictwa kulturowego, objęte ryzykiem katastrof naturalnych, obszary górskie, obszary dotychczas nie objęte procesem planowania oraz obszary przygraniczne. Wspomina się też tutaj o ochronie krajobrazu kulturowego i przyrodniczego. Ośrodki wojewódzkie mają być wzmocniane przez rozwój infrastruktury społecznej, w tym kulturowej oraz działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, co pozwoli osiągnąć miastom przewagę konkurencyjną.

- **Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022**

Z dniem 12 września 2019 r. weszła w życie Uchwała Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2020”.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 84 ustala obowiązek sporządzania co 4 lata Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami: „*Art. 84. W celu stworzenia warunków niezbędnych do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego inicjuje i opracowuje, przy pomocy Generalnego Konserwatora Zabytków, krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami*”.

W ramach ww. Programu definiuje się główne i szczegółowe cele i kierunki działań oraz zadań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Cel główny dokumentu brzmi: „*Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami*”.

Cel główny programu jest wdrażany poprzez trzy cele szczegółowe:

1. Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego.
2. Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.
3. Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.

Dla przytoczonych powyżej celów szczegółowych wyznaczono kierunki działań. Cel szczegółowy nr 1 przedstawia następujące zadania:

- a) szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami;

- b) budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym;
- c) merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach;
- d) konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami;
- e) wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich;
- f) ewaluacja stosownych standardów i metod konserwatorskich
- g) wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego;
- h) powołanie Centrum Architektury Drewnianej.

Cel szczegółowy nr 2 przedstawia założenia:

- a) upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy);
- b) podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje.

Ostatni z celów zakłada poniższe kierunki działań:

- a) kampanię społeczno – edukacyjną w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami;
- b) tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- c) program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości

lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

Przewidziany budżet na lata 2019-2022 z udziałem środków z budżetu państwa oraz szacowanych środków własnych beneficjentów na przewidziane działania wynosi 25 617 089,00 zł.

Realizacja Programu będzie odbywać się na kilku wzajemnie powiązanych i uzupełniających się poziomach:

- a) poziom I – Rada Ministrów;
- b) poziom II – Minister KiDN, Generalny Konserwator Zabytków;
- c) poziom III – Rada ds. Ochrony Zabytków, Zespół MKiDN ds. KPOZiOnZ przy Departamencie Ochrony Zabytków, Zespół MKiDN ds. SRKS 2020;
- d) poziom IV – Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, podmioty współpracujące z NID w ramach wdrażania KPOZiOnZ, Wojewódzcy Konserwatorzy Zabytków, podmioty współpracujące z NIMOZ w ramach wdrażania KPOZiOnZ.

- **Narodowa Strategia Rozwoju Kultury 2004-2020**

Kolejnym dokumentem szczebla krajowego jest Narodowa Strategia Kultury 2004-2020. Działania uwzględnione w Strategii w bezpośredni sposób przekładają się na rozwój kultury, ale także na społeczno - ekonomiczny rozwój regionów.

Za misję Narodowej Strategii Rozwoju Kultury uznano: *„zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów”*.

W ramach prac Narodowej Strategii sformułowano następujące cele:

Cel strategiczny: zrównoważenie rozwoju kultury w regionach

Cele cząstkowe:

1. Wzrost efektywności zarządzania sferą kultury.
2. Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
3. Zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju kultury.
4. Wzrost uczestnictwa i wyrównanie szans w dostępie do szkolnictwa artystycznego, dóbr i usług kultury.
5. Poprawa warunków działalności artystycznej.
6. Efektywna promocja twórczości.
7. Zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków.
8. Zmniejszenie luki cywilizacyjnej poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury kultury.
9. Promocja polskiej kultury za granicą.
10. Ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem.
11. Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
12. Rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).

- **Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego „Dziedzictwo Kulturowe”**

Celem Programu „Dziedzictwo kulturowe” jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej.

Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

1. Ochrona zabytków.

2. Wspieranie działań muzealnych.
 3. Kultura ludowa i tradycyjna.
 4. Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą.
 5. Ochrona zabytków archeologicznych.
 6. Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego.
 7. Miejsca Pamięci Narodowej.
- **Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020. Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie**

W zakresie przestrzeni i planistyki dokumentem wiodącym na najbliższe lata jest Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010 - 2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie.

Poniżej wyszczególniono najistotniejsze zapisy Strategii dotyczące działań związanych z dziedzictwem kulturowym:

1. Należy wdrażać rozwiązania wykorzystujące potencjał kulturowy i turystyczny dla rozwoju regionalnego.
2. Kultura nie stanowi pasywnego zasobu regionów, ale aktywnie warunkuje zarówno rozwój społeczny, jak i ekonomiczny.
3. Należy koncentrować się na przekształcaniach struktur gospodarczych w kierunku gospodarki opartej na wiedzy, na podniesieniu poziomu rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego, na poprawie dostępu do dóbr i usług publicznych, które wpływają na rozwój potencjałów (takich jak: infrastruktura teleinformatyczna, edukacja, energia czy kultura).
4. Istotna jest obecność nowych technologii w obszarze kultury.

Zgodnie z zapisami Strategii dzięki rozwojowi lokalnemu w wymiarze społeczno-kulturowym, gospodarczym, ekologiczno-przestrzennym oraz działaniom

wyrównawczym na rzecz zwiększenia dostępu do usług publicznych, obszary wiejskie staną się lepszym miejscem do życia, lepiej wykorzystującym dziedzictwo kulturowe i walory środowiska przyrodniczego, bardziej atrakcyjnym turystycznie i inwestycyjnie oraz bardziej zintegrowanym ze względu na wzmocnioną tożsamość lokalną.

- **Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030**

Najważniejszym krajowym dokumentem strategicznym, dotyczącym zagospodarowania przestrzennego kraju, jest Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. W dokumencie tym zakłada się rozwój bogactwa polskich regionów w oparciu o wykorzystanie wewnętrznych potencjałów polskiej przestrzeni - ich dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, potencjału gospodarczego, innowacyjnego oraz naukowego. W Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju określono cel strategiczny polityki przestrzennego zagospodarowania kraju: *„Efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej terytorialnie zróżnicowanych potencjałów rozwojowych dla osiągnięcia ogólnych celów rozwojowych - konkurencyjności, zwiększania zatrudnienia, sprawności funkcjonowania państwa oraz spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym i terytorialnym w długim okresie”*.

Osiągnięcie celu strategicznego musi się odbywać z zachowaniem spójności przyrodniczo-kulturowej służącej realizacji konstytucyjnej zasady zrównoważonego rozwoju.

4.1 Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

Samorząd Województwa Mazowieckiego prowadzi działania z zakresu ochrony zabytków jako jednostka samorządu terytorialnego, realizując zadania wynikające z zapisów ustawowych. Prócz tego Samorząd Województwa Mazowieckiego sprawuje opiekę nad zabytkami, będąc ich właścicielem.

Na szczeblu wojewódzkim zostały opracowane dokumenty strategiczne, które są podstawą prawną oraz pozwalają wskazać kierunki działań dla programów na niższych poziomach jednostek samorządu terytorialnego.

- **Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2030**

W dniu 28 października 2013 roku Sejmik Województwa Mazowieckiego uchwalił Strategię Rozwoju Województwa Mazowieckiego (Uchwała Nr 158/13). Wizja Strategii brzmi: *„Mazowsze to region spójny terytorialnie, konkurencyjny, innowacyjny z wysokim wzrostem gospodarczym i bardzo dobrymi warunkami życia jego mieszkańców”*, a celem głównym jest: *„Zmniejszenie dysproporcji rozwoju w województwie mazowieckim, wzrost znaczenia obszaru metropolitalnego Warszawy w Europie”*.

Cel główny wynikający z wizji województwa jest możliwy do osiągnięcia poprzez realizację działań priorytetowego celu strategicznego, wzmacnianego działaniami podporządkowanymi celom strategicznym oraz ramowym celom strategicznym.

Trzy sfery (gospodarka, społeczeństwo, środowisko) przenikające się wzajemnie wpisują się w model terytorialny regionu z Warszawą i jej obszarem metropolitalnym jako centrum. Uwzględniając złożoność opartego na tym modelu systemu społeczeństwo – gospodarka – środowisko, zapisy dokumentów długo-, średniookresowej strategii kraju oraz KSRR, wyodrębniono sześć obszarów tematycznych: gospodarka, ze szczególnym uwzględnieniem przemysłu i produkcji (priorytetowy cel strategiczny), przestrzeń i transport, społeczeństwo, środowisko i energetyka oraz kultura i dziedzictwo.

- **Regionalny Program Operacyjny Województwa Mazowieckiego na lata 2014-2020**

Regionalny Program Operacyjny Województwa Mazowieckiego na lata 2014-2020 został zatwierdzony przez Komisję Europejską dnia 12 lutego 2015 roku. Program składa się z 11 Osi Priorytetowych wraz z poszczególnymi działaniami.

Celem strategicznym Regionalnego Programu jest: *„inteligentny, zrównoważony rozwój zwiększający spójność społeczną i terytorialną przy wykorzystaniu potencjału mazowieckiego rynku pracy”*.

Osie priorytetowe programu to:

1. Wykorzystanie działalności badawczo-rozwojowej w gospodarce.

2. Wzrost e-potencjału Mazowsza.
3. Rozwój potencjału innowacyjnego i przedsiębiorczości.
4. Przejście na gospodarkę niskoemisyjną.
5. Gospodarka przyjazna środowisku.
6. Jakość życia.
7. Rozwój regionalnego systemu transportowego.
8. Rozwój rynku pracy.
9. Wspieranie włączenia społecznego i walka z ubóstwem.
10. Edukacja dla rozwoju regionu.
11. Pomoc techniczna.

W ramach osi **5. Gospodarka przyjazna środowisku** wskazano cel tematyczny 06. Zachowanie i ochrona środowiska naturalnego oraz promowanie efektywnego gospodarowania zasobami. W jego ramach znajduje się priorytet inwestycyjny 6c. Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego, którego celem szczegółowym jest *„zwiększona dostępność oraz rozwój zasobów kulturowych regionu”*.

Województwo mazowieckie charakteryzuje się potencjałem turystycznym, na który składa się dziedzictwo kulturowe regionu. Na Mazowszu znajdują się obszary uznane za pomniki historii oraz wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. W regionie ulokowane są 24 miasta historyczne oraz wiele interesujących zamków (14), pałaców (155) i dworów (345). Ogółem w rejestrze zabytków nieruchomych znajduje się 6757 obiektów (3. miejsce w Polsce), jednakże jego szczegółowa weryfikacja wykazała, że 124 z nich już nie istnieje, 118 jest zagrożonych, a 29 utraciło swoją wartość.

Dokument opisuje również dysproporcje między Warszawą, a resztą regionu w zakresie kultury. W skali kraju województwo przoduje co do liczby instytucji kultury: 116 muzeów, 37 teatrów i instytucji muzycznych, 57 galerii i salonów sztuki, 256 ośrodków kultury, 986 bibliotek, 59 kin stałych. Jednocześnie z uwagi na fakt, iż jest to region o największej liczbie ludności, imponujący współczynnik instytucji

kultury w przeliczeniu na 1 mieszkańca, charakteryzuje się niską dostępnością do różnych form kultury i sytuuje Mazowsze daleko za innymi województwami.

- **Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego**

Dokument ten posiada charakter regionalny prowadzący politykę przestrzenną, która ma warunkować korzystne przemiany rozwoju gospodarczego, wzrostu poziomu i jakości życia, konkurencyjności regionu z zachowaniem zasad zrównoważonego rozwoju. Dokument został uchwalony 7 czerwca 2004 r. przez Sejmik Województwa Mazowieckiego. Plan jest zgodny z koncepcją przestrzennego zagospodarowania kraju i stanowi ramy dla studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, a także określa uwarunkowania i kierunki rozwoju województwa mazowieckiego.

Celem głównym świadomej polityki przestrzennej jest właściwe wykorzystanie przestrzeni, które rozumie się m.in. jako ochronę i zachowanie niezbywalnych wartości jakimi są bioróżnorodność, walory przyrodnicze, krajobrazowe oraz dziedzictwo kulturowe.

W rozdziale *„Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego województwa”* zwrócono uwagę na kwestię dziedzictwa kulturowego. Podkreśla się tu rolę tożsamości regionalnej oraz tradycji wynikających z historii. Zaznaczono, iż Mazowsze nie jest obszarem jednorodnym kulturowo z wydzielonymi obszarami etnograficznymi. W rozdziale tym wyodrębniono ważniejsze grupy stanowisk archeologicznych, miasta i szlaki historyczne oraz cenne walory kulturowe regionu. Bezpośrednim ośrodkiem, który został wymieniony w Planie Zagospodarowania Przestrzennego jest Serock, który odznacza się walorami historycznymi, wartościowym układem urbanistycznym, wybitnymi wartościami krajobrazowymi oraz cenną tradycją historyczną i zabytkową architekturą.

Rozdział *„Kierunki zagospodarowania przestrzennego województwa”* opisuje kształtowanie tożsamości kulturowej Mazowsza. Obszarami realizacji będą:

- pomniki historii;
- najcenniejsze miasta historyczne;

- miejscowości, które utraciły prawa miejskie;
- rejony o cennych walorach krajobrazowo-kulturowych.

Wymieniono tu także najcenniejsze elementy krajobrazu kulturowego i historycznego oraz poszczególne elementy polityki województwa w zakresie kultury.

- **Program Opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2018 - 2021**

Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2018 – 2021 został podzielony na: część diagnostyczną, planistyczną i zarządczą. Wytycza on cele strategiczne i określa zadania opieki nad zabytkami w perspektywie czteroletniej.

Diagnoza opiera się na istniejących źródłach, głównie o charakterze ilościowym, toteż wśród zastosowanych metod dominują metody statystyczne. Odnotowany deficyt wiedzy badawczej w niektórych obszarach będzie podstawą do rekomendacji, jak brakującą wiedzę uzupełnić na etapie wdrażania tego Programu. Przyjęta misja brzmi: „Podnieść skuteczność opieki nad zabytkami i dziedzictwem niematerialnym w województwie mazowieckim”. Misji towarzyszy wizja strategiczna

opieki nad zabytkami w regionie, będąca zapisem pożądanego stanu docelowego, jaki powinien być osiągnięty do 2021r. wskutek pomyślnej realizacji Programu. Z rozwinięcia misji wynikają cztery obszary strategiczne – cztery „obszary koncentracji działań” Programu:

- A. Edukacja kształtująca świadomość i postawy.
- B. Optymalizacja systemu dostępu do środków.
- C. Wypracowanie skutecznych narzędzi działania.
- D. Wzmocnienie zasobów wiedzy fachowej.

W ramach każdego obszaru strategicznego usytuowane są cele związane z kształtowaniem świadomości i postaw pożądaných z punktu widzenia opieki nad zabytkami i troski o dziedzictwo.

Cele obszaru strategicznego A:

- wprowadzić elementy edukacji o dziedzictwie; w tym - w edukacji powszechnej;
- wesprzeć edukacyjnie samorządy lokalne i właścicieli zabytków.

Cele obszaru strategicznego B:

- zoptymalizowanie systemu dotacji wojewódzkich;
- wzorowo dbać o zabytki własne województwa.

Cele obszaru strategicznego C:

- ograniczać ryzyko utraty najmniej trwałych elementów dziedzictwa;
- poprawić poziom współpracy na rzecz dziedzictwa;
- wzmocnić potencjał promocyjny zabytków.

Cele obszaru strategicznego D:

- tworzyć system wiedzy o zabytkach i dziedzictwie niematerialnym;
- radykalnie poprawić wykorzystanie technik cyfrowych.

Część zarządczą tworzy struktura zarządzająca realizacją Programu:

- Sejmik Województwa - uchwala Program, a następnie monitoruje jego wdrażanie i ocenia skuteczność realizacji Programu poprzez otrzymywane sprawozdania z postępów wdrażania POnZ co dwa lata zgodnie z Ustawą;
- Zarząd Województwa - podejmuje decyzje w sprawie realizacji poszczególnych przedsięwzięć przewidzianych w POnZ. Zarząd realizuje Program przy pomocy Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego;
- Departament Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego - koordynuje proces wdrażania Programu i odpowiada za jego postępy. Poszczególne przedsięwzięcia Programu mogą być realizowane przez inne departamenty Urzędu Marszałkowskiego i inne jednostki organizacyjne Samorządu Województwa Mazowieckiego.

Poszczególne przedsięwzięcia Programu mogą być też współrealizowane z podmiotami zewnętrznymi albo samodzielnie realizowane przez podmioty zewnętrzne, na przykład przez organizacje pozarządowe wyłonione w konkursach, na podstawie umów powierzenia zadań albo przez instytucje kultury w trybie przyznania im dotacji celowej. Podmioty takie także należą do struktur wdrażających Program.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów wykazuje zgodność z celami gminnych dokumentów strategicznych :

- **Plan Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Potworów (Uchwała Nr VIII/40/03 Rady Gminy Potworów z dnia 31 lipca 2003 r.)**

W trakcie prac nad Planem Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Potworów wyznaczono ustalenia w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego:

1. Dla terenów, na których zlokalizowane są zabytki, obiekty i obszary chronione ustanowione na podstawie przepisów szczególnych i odrębnych, poza ustaleniami ogólnymi dla terenów o różnym przeznaczeniu, ustala się także zasady ochrony tych zabytków i obszarów.
2. Dla terenów, na których zlokalizowane są obiekty zabytkowe, ustala się następujące zasady zagospodarowania:
 - 1) w obrębie nieruchomości zabytkowych działania inwestycyjne prowadzić należy w porozumieniu i po akceptacji służb konserwatorskich, według obowiązujących przepisów szczególnych i odrębnych;
 - 2) bez zezwolenia służb konserwatorskich nie wolno zabytków:
 - a) przerabiać, odnawiać, rekonstruować, konserwować, zabudowywać, odbudowywać, zdobić, uzupełniać, rozkopywać ani dokonywać żadnych innych zmian;
 - b) wyburzenie całości lub części obiektu zabytkowego musi uzyskać zgodę właściwego ministra.

3. Dla obszaru ujętego niniejszym planem ustala się następujące zasady prowadzenia działalności inwestycyjnej, związanej z wykonywaniem robót ziemnych:
 - 1) na całym obszarze objętym niniejszym planem, w wypadku odkrycia jakiegokolwiek znaleziska, co do którego zachodzi podejrzenie, że może mieć jakąkolwiek wartość archeologiczną, roboty należy przerwać a o znalezisku poinformować organ właściwy w sprawach ochrony dóbr kultury na podstawie przepisów szczególnych i odrębnych.
 4. Dla terenów, na zlokalizowanych w całości lub w części na obszarach nierozpoznanych archeologicznie, ustala się obowiązek nadzoru archeologicznego podczas prowadzenia robót ziemnych związanych z liniowymi inwestycjami komunikacyjnymi infrastrukturalnymi.
 5. Roboty ziemne, prowadzone w obrębie nieruchomości usytuowanych w uwidocznionych na podstawowym rysunku planu orientacyjnych strefach lokalizacji zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, winny być uzgadniane i dokonywane zgodnie z odpowiednimi przepisami szczególnymi i odrębnymi (w zakresie ochrony dóbr kultury).
- **Plan Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Potworów (Uchwała XXVIII.230.2018 Rady Gminy Potworów z dnia 12 lipca 2018r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszarów kontynuacji i rozwoju zabudowy w granicach sołectw: Potworów, Łojków i Kozieniec - etap I)**

Ustalenia w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego:

1. Dla cmentarza, ustala się strefy ochrony sanitarnej, w których obowiązują ograniczenia w zagospodarowaniu terenów jak następuje:
 - W obrębie strefy ochrony sanitarnej cmentarza, której granicę wyznacza się w odległości 50m od linii rozgraniczającej teren cmentarza, zakazuje się lokalizacji:

- 1) zabudowań mieszkalnych,
 - 2) zakładów produkujących artykuły żywności,
 - 3) zakładów żywienia zbiorowego,
 - 4) zakładów przechowujących artykuły żywności oraz studni służących do czerpania wody do picia i potrzeb gospodarczych.
- W obrębie strefy ochrony sanitarnej cmentarza, której granicę wyznacza się w odległości 150m od linii rozgraniczającej teren cmentarza, nakazuje się podłączenie wszystkich budynków korzystających z wody do sieci wodociągowej.

5.2 Rys historyczny Gminy Potworów

W czasach pierwszych Piastów kraj podzielony był na dzielnice, a te na kasztelanie na czele z kasztelanami.

Teren obecnej Gminy Potworów leżał w dzielnicy sandomierskiej w kasztelani radomskiej. Kasztelani mianowani przez księcia, odpowiedzialni byli za administrację, sądownictwo i wojskowość.

Na początku XIV wieku dzielnica sandomierska stała się częścią zjednoczonego Królestwa Polskiego. W czasach ostatnich Piastów, w początkach XIV wieku, wprowadzono duże zmiany w administracji i sądownictwie w Polsce. W dawnych kasztelaniach utworzono sądy ziemskie i w związku z tym podzielono kraj na okręgi sądowe - powiaty. Powstał też nowy urząd królewski zarządzający dobrami królewskimi i sprawujący sądownictwo kryminalne - był to Starosta. Urząd Starosty obejmował od jednego do kilku powiatów. Potworów znalazł się w powiecie radomskim, Starosta również urzędował w Radomiu.

Obecny teren Gminy Potworów pierwotnie pokrywały gęste lasy. Był to obszar pograniczny między Małopolską, a Mazowszem.

Na terenie Gminy w przeszłości dominowała szlachecka własność prywatna. Były to niewielkie wsie tworzące tak zwane zaścianki szlacheckie. Nie spotykana była własność kościelna, królewska ani wielowioskowa własność prywatna. Osadnictwo

zaczęło się dosyć późno. Dopiero w XVIII wieku wśród miejscowych właścicieli ziemskich pojawili się magnaci.

Do najstarszych osad w Gminie Potworów należy wieś Grabowa, którą kroniki notują już w 1401 roku. Niedługo później, w ciągu XV wieku powstały kolejne: Mokrzec, Długie, Potworów i Dłuska Wola. Na przełomie XV i XVI wieku powstały następne miejscowości: Grabowska Wola, Rdzów, Rdzuchów, Sady i Wir. W ten sposób już na początku XVI wieku ukształtowała się sieć osadnicza w dzisiejszej Gminie Potworów.

Innym starszym pismem dokumentującym wieś Grabowa w gminie Potworów jest „Kodeks Katedry Krakowskiej”. Początkowa wieś ta należała do Jana z Rzuchowa, który w 1428 roku sprzedał ją Andrzejowi Duninowi-Szpotowi za 50 grzywien. Od tej pory z wsią związany był ród Duninów. Po kolejnym podziale rodzinnych włości, w 1473 roku Grabowa stała się własnością Mszczuja i Krystyny. Od 1484 roku jedynym właścicielem wsi był już Mszczuj Dunin-Szpot. Kolejna wzmianka o Grabowej pochodzi z „Liber Beneficiorum” z lat 1470-1480, o którym mowa była wcześniej.

Następnym istotnym wydarzeniem na tych ziemiach było spłonięcie kościoła w Potworowie, które miało miejsce 26 lutego 1834 roku. Pierwotnie kościół ten powstał w 1470 roku. Po spaleniu się kościoła przez 30 lat nabożeństwa odbywały się w szopie, mimo iż od roku 1770 budowany był nowy, murowany kościół. Nowy kościół, którego budowy podjął się z własnych środków Stanisław Podkański - opat cystersów z Sulejowa, brat dziedzica Potworowa - został nieskończony. Śmierć fundatora nie pozwoliła zakończyć budowy, a zgromadzony na ten cel fundusze zaginęły w czasie burzliwych wydarzeń, które nawiedziły w tamtym czasie nasz kraj. Dopiero po latach ks. Wincenty Ogórkiewicz, proboszcz ówczesnej parafii podjął się dalszej budowy świątyni. Niestety mury przez lata zostały tak bardzo zniszczone, iż część ich trzeba było wyburzyć. Kościół poświęcił ks. Jakub Stępniewski w roku 1861, a konsekrował biskup diecezji sandomierskiej ks. Biskup Antoni Ksawery Bodkiewicz dnia 23 sierpnia 1885 roku.

Początki samorządów wiejskich sięgają wczesnych czasów średniowiecza. Wtedy do Polski przeniesiony został schemat „prawa niemieckiego”, który był ustanawiany na

Polskiej wsi. We wsi na prawie niemieckim chłopci mieli ściśle określone prawa i obowiązki. Dzierżawili ziemię, opłacając czynsz, ale mieli również prawo odejść ze wsi po spełnieniu pewnych obowiązków. Podstawą organizacji osiedleńczej według „prawa niemieckiego” była umowa zawarta między panem gruntu, a osadnikami. Chłopi otrzymywali jednakową ilość ziemi i dzierżawili własność pana płacąc czynsz oraz daniny w naturze. Pańszczyzny prawie w ogóle nie stosowano, a jeśli już to na tylko parę dni w roku. Sołtys wsi sprawował również przewodnictwo w władzy sądowniczej, która nazywana była „ławą wiejską”. W tamtych czasach po raz pierwszy używane były takie nazwy własne jak „wójt”, „sołtys” czy „ławnicy”. Dzięki takiemu prawu osadniczemu chłopci chętniej osiedlali się w takich wsiach. Było to ważne, ponieważ w średniowieczu te obszary dopiero zasiedlano karczując wiekowe puszcze. Jednym z głównych powodów upadłości I Rzeczypospolitej w 1795 roku wymienia się właśnie przestarzałą strukturę administracyjną państwa. Nasi „sąsiedzi”, którzy posiadali dużo nowocześniejsze rozwiązania ustrojowe w końcu zaczęli dzielić niezdolne do obrony państwo polskie.

Niedługo potem, bo już w 1809 roku po odbiciu z rąk austriackich tych ziem przez połączone wojska Księstwa Warszawskiego i Napoleona zaczęto unowocześniać administrację w Polsce, której nigdy jeszcze nie było. Francuzi przeszczepili na nasz grunt swoje rozwiązania ustrojowe. Wprowadzono Konstytucję Księstwa Warszawskiego (lipiec 1807 roku), zniesiono formalnie poddaństwo chłopów nadając im wolność osobistą, lecz to nie było jeszcze uwłaszczenie. Wprowadzono również Kodeks Napoleona, który zawierał zbiór prawa cywilnego. Kraj został podzielony na departamenty, a te na powiaty. Na ziemiach polskich to była prawdziwa rewolucja.

Na mocy dekretu Księcia Warszawskiego z dnia 23 lutego 1809 roku utworzono gminy wiejskie i miejskie. Minimalny obszar gminy wynosił 10 domów, a funkcje wójta posiadał dziedzic majątku, który mógł pełnić swoją funkcję na więcej niż jednym terytorium. W każdej gromadzie wiejskiej, wójt wyznaczał swoich zastępców - sołtysów. Co ważne wójt swoją funkcję pełnił bezpłatnie. Organem doradczym i nadzorującym wójta była Rada Gminna. Właśnie w tych czasach po raz pierwszy użyto nazwy Potworów.

W 1815 roku wraz z upadkiem Księstwa Warszawskiego, powstało Królestwo Polskie pod berłem cara Rosji. Rosjanie panujący na tych ziemiach zostawili system administracyjny dawnego państwa (zmieniono tylko departamenty na województwa), utrzymano dawny Kodeks Napoleona oraz pozostawiono gminy wiejskie z pewnymi modyfikacjami.

Ważną reformę w odniesieniu do gmin przeprowadzono w 1859 roku. Od tej chwili gmina musiała składać się z przynajmniej 50 domów pod zarządem jednego wójta, mniejsze gminy łączono w jedność. Od 1859 roku sołtysów wybierali już sami mieszkańcy wsi.

Kolejnym wydarzeniem w dziejach Potworowa było Powstanie Styczniowe. Władze carskie bojąc się przyłączenia chłopów do powstańców, przystąpiły do uwłaszczenia ziem dworskich. Na mocy tej decyzji chłopci dostali ziemię na własność, ale przedtem musieli je spłacić. Drugą ważną reformą w tamtych czasach dotyczącą gmin było oddzielenie od władzy właścicieli ziemskich i w ten sposób gmina posiadała charakter samorządowy.

W 1864 roku powstała Gmina Potworów w kształcie zbliżonym do współczesnego. W skład tej gminy weszły miejscowości: Adamów, Błazejów, Dębiny, Długie, Dłuska Wola, Grabica, Grabowa, Grabowska Wola, Grotki, Jabłonna, Żydy, Kacperków, Kiedrzyń, Kostrzyń, Kozieniec, Kozłów Kostrzyński, Laskowa Wola, Łukaszów, Mokrzec, Mokrzecka Wola, Ocieście, Pabianki Kostrzyńskie, Potworów, Potworowska Wola, Łojków, Rdzów, Rogozińska Wola, Ulów A i B, Waliska, Wir, Wojciechów, Wirówek, Wymysłów, Zachatka, Zielinki i Żydy. Gmina Potworów należała do powiatu radomskiego.

Gmina miała obszar 19 696 morgów ziemi, w tym 13 944 ziemi dworskiej. W całej gminie notowano 390 domów. Według danych z 1870 roku teren gminy zamieszkiwało 3 021 osób.

Do czasów wybuchu I wojny światowej nie zanotowano w gminie żadnych znaczących wydarzeń, które mogłyby wpłynąć na rozwój wsi.

W maju 1915 roku na te ziemie wkroczyły wojska austro-węgierskie wypierając Rosjan. Były to czasy szczególnie ciężkie dla mieszkańców. Kontrolowano ludność na wszelkie sposoby, spisywano skrzętnie informacje na temat stanu gospodarczego, a żeby opuścić miejscowość i udać się do miasta trzeba było uzyskać specjalną przepustkę. Rolnicy byli zmuszeni do oddawania określonych ilości zboża i żywca na potrzeby wojskowe, aby wyżywić kilka tysięcy wojskowych stacjonujących na terenie powiatu. Mimo tych tragicznych wspomnień, okupacja miała swoje dobre następstwa, ponieważ władze austriackie pozwoliły na istnienie polskich szkół oraz organizacji społecznych. Na temat działań wojennych na tych terenach jest bardzo mało danych. Jedynym źródłem jest Kronika Gminna, według której od 1916 roku urząd wójta sprawował Władysław Kopycki.

W listopadzie 1918 po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, odrodzone Państwo stworzono z czterech różnych jednostek państwowych (zabór rosyjski, austriacki, pruski i Królestwo Polskie), o różnych tradycjach, językach urzędowych i różnych ustrojach samorządu. Początkowo władze w Warszawie utrzymywały w mocy odrębne od dawnych zaborów ustroje samorządu lokalnego, jednakże później nastąpiły zmiany. Na mocy nowych postanowień, wprowadzonych w życie dekretem naczelnika państwa z 27 listopada 1918 roku, wójtowie oraz sołtysi zostali jednocześnie funkcjonariuszami państwowymi i przedstawicielami władzy samorządowej. Nowym organem była Rada Gminy wybierana przez Zgromadzenie Gminne raz na okres 3 lat. Rada przynajmniej raz w miesiącu zbierała się, na czymś co można by było nazwać sesją Rady Gminy. Nad działalnością gmin czuwał Wydział Powiatowy w Starostwie Powiatowym, który zatwierdzał m.in. wybór wójta czy sołtysa.

Według danych z Kroniki Gminy Potworów od 1916 roku wójtem gminy był Władysław Kopycki i to on rządził gminą w chwili odzyskania niepodległości. Na początku 1919 roku należało wybrać Radę Gminy Potworów oraz nowego wójta. Zebranie Gminne, które odbyło się w 1919 roku ponownie na wójta wybrało Władysława Kopyckiego, co świadczyło o dużym zaufaniu do tej osoby. Warto również wspomnieć o fakcie, iż radni nie pobierali żadnych pieniędzy z tytułu swojej pracy.

6 września 1925 roku miała miejsce sytuacja bezprecedensowa jak na tamte czasy. Starosta powiatu zawiesił wójta Władysława Kopyckiego w pełnieniu funkcji wójta gminy. Powody owej decyzji nie są znane. Aż do 15 czerwca 1927 roku Gmina Potworów nie posiadała swojego wójta, a gminą zarządzili przez ten czas osoby o statusie podwójta.

15 czerwca 1927 roku Zebranie Gminne wybrało na nowego wójta Józefa Wolskiego, a na jego zastępcę Jana Kozłowskiego. Kolejna zmiana stanowisk nastąpiła 7 września 1931 roku. Zebranie Gminne wybrało wtedy Stanisława Gacę na wójta.

W 1933 roku dokonano wielu zmian w funkcjonowaniu samorządowym gmin wiejskich w Polsce. Według nowej ustawy gminnej zniesiono Zebranie Gminne, a uprawnienia przekazano Radzie Gminnej.

Następnym istotnym wydarzeniem w historii gminy jak i całego Państwa był wybuch II Wojny Światowej. W niedługim czasie na tereny gminy wkroczyły wojska niemieckie. Okupant w dniu 28 listopada 1939 roku wydał dokument „o zarządzie gmin polskich”. Odtąd gminy stały się narzędziem władz okupacyjnych. Wójtowie i sołtysi byli osobiście odpowiedzialnie za dokładne wykonywanie poleceń władz okupacyjnych. Oczywiście niektórzy spośród polskich wójtów starali się złagodzić losy swoich rodaków, lecz zdarzały się również działania kolaboracyjne. W tym okresie całkowicie bądź częściowo wysiedlone zostały gromady Dębiny, Jamki, Wir i Rdzów, a grunty te zostały zajęte pod plac ćwiczeń powietrznych.

Po wyzwoleniu Gminy Potworów w styczniu 1945 przez Armię Czerwoną, przystąpiono do odbudowy zniszczonej wojną i okupacją gminy. W pierwszych latach po wojnie opierano władzę ustrojową na przedwojennych rozwiązaniach, lecz szybko zaczęto wprowadzać zmiany. Wprowadzono reorganizacje władz lokalnych oraz zainicjowano stworzenie Gminnych Rad Narodowych, gdzie oczywiście zasiadali radni komuniści. Mimo, iż skład Gminnej Rady Narodowej cieszył się dużym autorytetem wśród ludności, Rada ta działała tylko do czerwca 1947 roku. Powodem zmian personalnych wśród radnych, było „niedostateczne dostosowanie się do nowych

czasów”. Na jawnym głosowaniu większość członków zagłosowało za reorganizacją dotychczasowego samorządu.

W najczarniejszych latach stalinizmu (1950-1954) władze gminne zmieniały się bardzo często. Nie wszyscy wytrzymywali naciski z góry oraz wszechobecną ideologię komunistyczną. Radni byli co jakiś czas zmieniani, ponieważ wystarczyła tylko wola sekretarza Gminnego Komitetu PZPR, aby radny z dnia na dzień tracił swoją funkcję.

Dnia 25 września 1954 roku weszła w życie ustawa o reformie podziału administracyjnego. W miejsce dotychczasowych gmin powstały gromady położone na terenie jednej lub kilku sąsiadujących ze sobą gmin. Na czele tych nowo powstałych tworców samorządowych stała Gromadzka Rada Narodowa. Na początku istnienia, rady te miały bardzo wąskie kompetencje, które z czasem sukcesywnie rozszerzano. Do ważniejszych wydarzeń należy zaliczyć elektryfikację gromady, które miało miejsce w 1958 r, a także wybudowanie szkół w Grabowej i Mokrzcu, które miało miejsce na przełomie lat 1961-1965.

W dniu 29 listopada 1972 roku sejm uchwalił ustawę „ O utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych”. Powołanie gmin wiejskich weszło w życie z dniem 1 stycznia 1973 roku. Z tym dniem przestały istnieć miejscowe Gromadzkie Rady Narodowe. Ustawa o radach narodowych była zmieniona w 1983 roku i nowelizowana w 1984 i 1988 r. W skład gminy w Potworowie weszły miejscowości: Beżnik, Dąbrowa Goszczewicka, Dębiny, Długie, Dłuska Wola, Grabowa, Grabowska Wola, Kacperków, Kozieniec, Łojków, Marysin, Mokrzec, Potworów, Rdzuchów, Rdzuchów Kolonia, Rdzów, Sady i Wir. Do najważniejszych inwestycji gminnych w tamtych latach można zaliczyć budowę punktu skupu warzyw i owoców, prace melioracyjne w Dębinach i Rdzuchowie oraz przy PGR w Potworowie. Zaczęto budowę zlewni mleka w Potworowie, budynek socjalny przy kółku rolniczym w Potworowie oraz budowę strażnicy w Grabowej.

Według danych z 1980 roku gmina liczyła 4860 mieszkańców w tym 4124 osoby żyły z rolnictwa, czynnych zawodowo było 2250. Poza rolnictwem pracowało 246 osób. Powierzchnia gminy wynosiła 96 km², a powierzchnia użytków rolnych wynosiła 7923

ha. Na terenie gminy notowano 1240 gospodarstw rolnych i jeden PGR. Na terenie gminy funkcjonowały 2 szkoły podstawowe oraz 5 punktów filialnych. W szkole w Potworowie znajdowała się świetlica dla 120 uczniów. Sprawnie działał Gminny Ośrodek Kultury, 2 biblioteki oraz 15 punktów bibliotecznych, a w 1979 roku w Potworowie rozpoczął działalność Bank Spółdzielczy.

Do sukcesów przełomu lat 1978-1984 można zaliczyć budowę sklepu w Dębinach, budowę drogi Beżnik-Gliniec, budowę drogi Beżnik-Jamki, wyremontowanie zbiornika wodnego w Kozieńcu, wyremontowanie odcinka drogi w Wirze.

Ustawą sejmową z 1983 roku wprowadzono na wsiach samorząd wiejski. Ustanowiono rady sołeckie oraz zwiększono uprawnienia zebrań wiejskich, co spowodowało zwiększenie się roli sołtysa.

Obecnie władzę administracyjną pełni Wójt Marek Klimek, a Sekretarzem Gminy jest Tomasz Górka.

W dzisiejszych czasach gmina Potworów znana jest w szczególności z uprawy papryki i właśnie w tą stronę rozwija się gospodarka rolna. Zagłębie papryczane uznawane jest za największe w Europie. Papryka ma tak duże znaczenie dla osób tam zamieszkujących, że od kilkunastu już lat obchodzony jest Dzień Papryki w Potworowie.

5.2.1 Miejscowości Gminy Potworów wraz z charakterystyką ich dziedzictwa kulturowego

Wsie Gminy Potworów reprezentują różne typy układów przestrzennych. Większość wsi na terenie gminy wykształciła się w epoce nowożytnej. W XVIII i XIX w. budowa zespołów folwarcznych zmieniła strukturę topograficzną niektórych miejscowości. W zdecydowanej większości wsi na terenie gminy zabudowa usytuowana jest wzdłuż dróg, tworząc zwarte kompleksy mieszkalne.

Potworów

Danuta Kopertowska w opracowaniu *Nazwy miejscowe województwa radomskiego* wywodzi nazwę wsi Potworów od staropolskiego słowa „potwora”, czyli monstrum,

dzisiejszy potwór. Oparte zapewne na jednej z legend, gdzie jest mowa o tym, iż żył tu okrutny rycerz rozbójnik, który łupił kupców, przejeżdżających traktem od Sandomierza i Radomia ku przeprawie na Pilicy.

Z kolei Maria Kamińska, inna badaczka, nazwę osady odnosi do - również staropolskiego - słowa „potwora” oznaczającego oszczerstwo, potwarz.

W literaturze podawana jest też inna nazwa miejscowości „Oxa” („*Pothvorow alias Oxa*” Wiśniewski za *Liber beneficiorum....* Jana Łaskiego).

W *Liber Benefictorum...* Jana Długosza z lat 1470-1480 znajduje się pierwszy zapis o Potworowie. Brzmi on „*Pothorov villa, propiam parochialem ecclesiam haben in se, cuis haerede Paulus Potworowsky, nobilis de armis Pilukozya, et Jacubus de Rzeszothkowa Wola nobilis de armis Cygnorum...*”. Zapis oznacza, że dziedzicami wsi byli Paweł Potworowski herbu Półkozic oraz Jakub z Rzeszotkowej Woli herbu Łabędź.

Wielu dawnych badaczy heraldyki i genealogii uznało, że Długosz się pomylił i chodziło o Potworowskich herbu Dębno, czyli o sławny ród z Wielkopolski, który miał wywodzić się od Oleśnickich z Sienna herbu Dębno, którzy rzekomo przenieśli się do Potworowa w powiecie radomskim, a następnie do ziemi kaliskiej dając początek rodzinie Potworowskich herbu Dębno. Dopiero prace Włodzimierza Dworzaczka i Alicji Szymczakówny ostatecznie rozwiązały tę kwestię. Ród Potworowskich z Wielkopolski nie ma nic wspólnego z rodem Potworowskich herbu Półkozic z Potworowa w dawnym powiecie radomskim. Potworowscy herbu Dębno wywodzą się z Potworowa w ziemi kaliskiej.

Przytoczony zapis stanowi wyraźnie, że dziedzicem wsi był Paweł Potworowski herbu Półkozic. Najpewniej był to miejscowy ród szlachecki, pieczętujący się herbem Półkozic, który przyjął nazwisko od nazwy wsi. Ród ten wymieniony przez Długosza dziedziczył wieś w XV wieku i na początku XVI, a następnie wymarł całkowicie.

Pomyłka popełniona przed laty, dotycząca dwóch rodzin Potworowskich - herbu Dębno oraz herbu Półkozic sprawiła również, iż herb gminy przedstawia herb Dębno, a nie jak poprawnie być powinno Półkozic.

Po Potworowskich herbu Półkozic, dziedzicami Potworowa byli Wolscy herbu Łabędź. Zapewne dzięki ich staraniom, około roku 1511 podjęta została próba wyjednania u króla przywileju nadania osadzie praw miejskich. Nie wiemy jak się ona zakończyła. W 1569 roku właścicielami wsi byli: Piotr Wolski „z bracią” posiadający 6 łanów ziemi, Paweł Wolski dziedziczący jeden łan ziemi oraz bracia Jan, Krzysztof i Stanisław Wolscy posiadający 6 łanów ziemi. W 1576 roku Jan - ksiądz oraz kanonik krakowski

i kielecki zrzeka się swego udziału na rzecz braci. Potworów liczył więc wtedy ponad 12 łąnów ziemi i był jedną z większych wsi w okolicy. Okres dziedziczenia wsi przez Wolskich to początki szkolnictwa w gminie. W Potworowie była szkoła parafialna, której istnienie odnotowują osoby przeprowadzające wizytacje kościelne w latach 1520-1529.

Po Wolskich krótko dziedzicami wsi byli Ruszkowscy, a następnie Ciołkowie.

W początkach XVII wieku, około 1620 roku właścicielami Potworowa na przeszło 200 lat zostali członkowie rodu Potkańskich. Potkańscy herbu Brochwicz pochodzą z miejscowości Potkana w parafii Wrzos. Pierwszym właścicielem Potworowa z tego rodu był Jan Potkański, żonaty z Zofią Podlódowską. Synem Jana był Seweryn Potkański, który to żenił się dwa razy. Jego pierwszą żoną była Teofila Noskowska, a po jej śmierci ożenił się z Zuzanną Trzebińską.

Z pierwszą żoną miał trzech synów: Stanisława, Wespezjana i Pawła. Pierwsi dwaj zmarli bezpotomnie i następcą na majątku został najmłodszy z synów Seweryna Paweł. Paweł Potkański został dziedzicem dóbr Potworów w 1660 roku. Jego żoną była Zofia Cieciszewska, miał z nią trzech synów: Damiana, Krzysztofa i Jakuba. Następnym dziedzicem majątków Potworów i Grabowa był najmłodszy syn, Jakub. Jakub Potkański był żonaty z Zofią Kochanowską chorążanką sandomierską. Dochowali się dwóch synów: Aleksandra i Józefa Stanisława.

Kolejnym właścicielem Potworowa był młodszy syn Józef Stanisław. Był on komornikiem granicznym radomskim. Jego synem był Jan, łowczy sandomierski (1713). Został on następnym dziedzicem Potworowa i Grabowa.

Potworów był już wtedy dużą osadą. W XVIII wieku istniał tu szpital parafialny. Jego istnienie notuje się w 1759 roku. Istniał jednak krótko, nie był więc już wspominany.

Z liczego potomstwa Jana Potkańskiego następcą został jeden z jego synów Antoni Potkański. Był on kolejno podczaszym urzędowskim, elektorem królewskim w 1733 roku, podczaszym radomskim (1750-53), chorążym stężyckim od 1755 roku, następnie podkomorzym sandomierskim od 1762 roku, ponownie elektorem w 1764 roku, starostą brzezińskim, pułkownikiem pancernym sędzią grodzkim chęcińskim oraz kawalerem orderu św. Stanisława. Zgromadził więc imponującą liczbę urzędów i godności. Antoni Potkański był żonaty z Ludwiką Rostworowską.

Z czasów Antoniego Potkańskiego lub jego następców pochodzi, nieistniejący już dziś dwór w Potworowie oraz murowany kościół parafialny p.w. św. Doroty. Antoni i Ludwika Potkańscy mieli kilka córek. Wszystkie zostały wydane za możnych szlachciców. Synami byli: Hiacynt, Franciszek, Wincenty i Stanisław. Majątek

Potworów po śmierci Antoniego dziedziczyła jego żona Ludwika, a następnie Franciszek Potkański (ochrzczony w kościele potworowskim w 1769 r.). Z żony Borsówny pozostawił Franciszek syna Ludwika, kolejnego dziedzica Potworowa.

Młodszy brat Franciszka Potkańskiego, Wincenty, urodzony w Potworowie w 1777 roku, wziął udział w kampanii rosyjskiej 1812 roku w stopniu pułkownika. Zginął pod Smoleńskiem.

Potworów rozwijał się i tak około roku 1792, ks. Siarczyński wymienia 48 domów. Natomiast w 1827 roku we wsi stało już tylko 31 domów, a mieszkało 341 mieszkańców.

Ludwik Potkański, syn Franciszka, ożenił się z Marią z Cedrowskich. Maria Cedrowska zmarła w 1861 roku. Na potworowskim cmentarzu znajdował się niegdyś pomnik Marii Cedrowskiej i jej ojca zmarłego w wieku 89 lat, dziś już nie istniejący. Zachował się natomiast pomnik na miejscu pochówku członków rodziny Potkańskich.

Po Potkańskich, w drugiej połowie XIX wieku, Potworów stał się własnością Bonieckich herbu Bończa. Właścicielem wsi został Stanisław Boniecki, syn Ferdynanda Bonieckiego i Leontyny ze Stadnickich. Bonieccy pochodzili z ziemni czerskiej. Część rodu z czasem przeniosła się w inne okolice. Wśród nich Ferdynand Ignacy Hipolit urodzony w 1803 roku, mieszkający w Żydowie koło Pińczowa. Był on prawnikiem i społecznikiem. W 1832 roku poślubił Leontynę Stadnicką córkę Jana Stadnickiego łowczego opoczyńskiego. Leontyna ze Stadnickich Boniecka zmarła w 1848 roku. Została pochowana w Potworowie. Zapewne poprzez koneksje rodzinne najmłodszy syn Ferdynanda i Leontyny, Stanisław Boniecki urodzony w 1848 roku został właścicielem Rdzowa i Potworowa. Po bezdzietnym Stanisławie Bonieckim majątek Potworów i Rdzów przeszedł na jego bratanków Edwarda i Stanisława.

Rola Potworowa wzrosła po 1864 roku, gdy powstała tu urząd gminy. W końcu lat osiemdziesiątych XIX wieku w Potworowie było 41 domów i 655 mieszkańców. Obok urzędu gminy była stacja pocztowa. Po procesie uwłaszczenia chłopów na 888 morgach ziemi powstało 27 gospodarstw rolnych. Folwark Potworów liczył w tym czasie 629 morgi ziemi.

W okresie międzywojennym Potworów był lokalnym ośrodkiem handlu i usług. Działała tu spółdzielnia „Świt”. Kowalami we wsi byli: W. Draglew, S. Miernik i W. Dąbrowski. Wyrobem masła trudnił się Franciszek Roslaniec. Sklepy z artykułami spożywczymi posiadali: J. Rak, J. Tarnowski, I. Wieszgała i Stanisław Wrześniak. Młyn wodny posiadał Stanisław Boniecki, on też był posiadaczem tartaku. Stolarzem był A. Gromek. Wiatrak był własnością J. Siedleckiego.

W 1929 roku majątek Potworów liczący 465 ha był własnością Edwarda Bonieckiego.

Ostatnim właścicielem ziemskim w Potworowie był Michał Boniecki starszy syn Edwarda Bonieckiego. Michał Czesław Fredro Boniecki, syn Edwarda Adama Fredro Bonieckiego i Marii Tyszkiewicz, urodził się 3 sierpnia 1896 r. w Wilnie. Dnia 15 lipca 1933 roku ożenił się on w Warszawie z Grażyną z Łosiów. Michał Boniecki wraz z kilkorgiem małoletnich dzieci przybył do Potworowa tuż przed II wojną światową.

Po wkroczeniu Niemców, w latach II wojny światowej. Potworów znalazł się na terenie utworzonego na obszarze 72 tysięcy hektarów poligonu lotniczego Luftwaffe. Wysiedlono wówczas większość mieszkańców. Wśród nich znalazła się rodzina Michała Bonieckiego, która wyjechała do należącego do rodziny majątku Świdno w powiecie grójeckim. Michał Boniecki został rozstrzelany przez Niemców dnia 13 stycznia 1943 r. na ulicy Puławskiej w Warszawie.

Po zainstalowaniu władz komunistycznych nie zezwolono właścicielom majątku Potworów powrócić i ostatecznie zostali oni pozbawieni własności. Usankcjonowano tym samym bezprawne działania niemieckich władz okupacyjnych. W latach PRL-u dobra Potworów przekształcono w Państwowe Gospodarstwo Rolne doprowadzając z czasem do jego całkowitej ruiny.

Spośród żyjących dziś potomków rodziny Bonieckich najbardziej znany jest najstarszy z synów Michała Bonieckiego, Adam Fredro Boniecki. Urodzony 25 lipca 1934 roku w Warszawie. W 1952 roku wstąpił do Seminarium Duchownego w Warszawie. Od 1989 roku jest redaktorem naczelnym „Tygodnika Powszechnego”. Ciekawostką jest, że ksiądz Adam Boniecki, jak również inni członkowie rodu, ma prawo używać tytułu hrabiowskiego nadanego jego przodkom jeszcze przez cesarza Austrii.

Dziś Potworów, będąc siedzibą władz Gminy, z kościołem parafialnym, szkołą podstawową i gimnazjum, biblioteką oraz ośrodkiem zdrowia, z uporządkowaną, murowaną zabudową mieszkaniową, wypełnia na poziomie gminy funkcję administracyjną, socjalną, wychowawczą oraz kulturalną.

Dąbrowa

Pierwsze wzmianki o Dąbrowie pojawiają się na mapie Królestwa Polskiego z 1839 roku. Był to początkowo folwark szlachecki. Nazwa wsi pochodzi od słowa „dąbrowa” oznaczającego las. Od 1864 roku osada należała do gminy Przytyk.

W 1881 roku było tu 6 domów i 64 mieszkańców. We wsi było 560 mórg ziemi dworskiej i 24 morgi ziemi chłopskiej. W końcu XIX wieku ziemia dworska została rozparcelowana i powstała nowa osada Dąbrowa Kolonia.

W 1921 roku Dąbrowa kolonia liczyła 38 domów i 234 mieszkańców. Dąbrowa Wieś liczyła 8 domów i 52 mieszkańców. Obydwie wsie należały do gminy Przytyk.

Długie

Wieś powstała w XV wieku. Pierwsza wzmianka pojawia się już w „Liber beneficiorum” Jana Długosza z lat 1470-1480. Nasz kronikarz użył nazwy Dlugye.

Nazwa wsi bierze swój początek od ukształtowania zabudowań wsi, którą poprzez rozciągnięty kształt zaczęto nazywać Długą Wsią czyli Długie. Była to prywatna wieś szlachecka. Długie należały do parafii Potworów.

W 1508 roku wieś „Dlugye” została wymieniona w spisie podatkowym powiatu radomskiego. W tym czasie właścicielem wsi był Mikołaj Strykowski. Płacił on 15 groszy podatku od tej wsi.

Kolejne informacje pochodzą z lat 1511-1512 pochodzą z wizytacji kościelnych.

Wieś nie pozostała długo w rękach rodziny Strykowskich, ponieważ w spisie podatkowym z 1569 roku Długie było podzielone między kilku szlachciców z innych rodów. Miejscowi rycerze przyjęli nazwisko od nazwy wsi i nazywali się Dłuskimi.

Spis podatkowy z połowy XVI wieku wymienia jako właścicieli: Mikołaja Dłuskiego posiadający ponad 3 łany ziemi oraz 62 braci Jana, Wojciecha i Macieja Dłuskich posiadających po ćwierć łana ziemi. Kolejnym właścicielem był Zygmunt Krogulecki mającego pół łana ziemi. Był jeszcze jeden właściciel wsi z rodu Dłuskich niejaki Franciszek Dłuski. Po 1569 roku „Herbarze” nie notują już Dłuskich z Długiego. Wieś przechodzi na własność rodu Duninów.

Kolejnym rodem, który był dziedzicem wsi był ród Duninów. Dziedziczyli też w tej wsi Głuszyńscy i Zwierzchowscy

Spis podatkowy z 1789 roku wymienia jako właściciela niejakiego Szymona Zarembę.

W 1827 roku Długie liczyło 11 domów i 146 mieszkańców. Była to wtedy niewielka osada w połowie XIX wieku opisano ją jako mająca „grunta szczupłe między lasami”. Wieś liczyła zaledwie 8 chałup.

Po 1864 roku osadę włączono do gminy Potworów.

Wieś Długie liczyła w 1880 roku 24 domy i 160 mieszkańców. Obok wsi istniała też tak zwana kolonia czyli osada powstała na dawnych gruntach folwarcznych. Liczyła ona 9 domów i 16 mieszkańców.

Spis powszechny z 1921 roku informuje, że Długie liczyło 34 domy mieszkalne i 218 mieszkańców.

Dłuska Wola

Również ta osada powstała w XV wieku, a pierwsze wzmianki pochodzą z kronik Jana Długosza z lat 1470-1480. Wymienia się tam nazwę Dlusca Wolya.

Wieś powstała obok wsi Długie i była zapewne założona przez właścicieli Długiego. Po założeniu wsi, kmieciom ją zamieszkującym dano kilkuletni okres zwolnień od danin. Okres zwolnienia nazywano „wola”, tak powstała nazwa wsi.

W 1508 roku właścicielem Woli Dłuskiej była Barbara Potocka.

W 1569 roku spisy podatkowe jako właściciela wsi wymienia Stanisława Wędrogowskiego. Dłuska Wola liczyła wtedy 2 łany ziemi.

Późniejsze losy wsi są podobne do wsi Długie. Dziedziczyli tu zapewne ci sami właściciele co w Długim. Spisy podatkowe i opisy kraju wymieniają te dwie wsie razem. W 1882 roku wieś liczyła 11 domów i 83 mieszkańców.

Spis powszechny z 1921 roku przekazuje, że była to oddzielna miejscowość licząca 28 domów i 173 mieszkańców. Obok Dłuskiej Woli istniała mała osada o nazwie Dłuska Wola kolonia licząca zaledwie 1 dom i 4 mieszkańców.

Przed II wojną światową w Dłuskiej Woli działał wiatrak. Był własnością J. Koszyńskiego.

Grabowa

Jest to jedna ze starszych wsi w gminie. Już w roku 1401 w „Kodeksie Katedry Krakowskiej” pojawia się nazwa Grabowa.

Początkowo wieś należała do Jana z Rzuchowa, który w 1428 roku sprzedał tą wieś Andrzejowi Duninowi-Szpotowi za 50 grzywien. Od tej pory z wsią związany był ród Duninów. Synowie Andrzeja Dunina: Jan, Donin, Mszczuj i Krzczon (Krystyn) po śmierci ojca podzieli się wsiami Grabowa, Rusinów i innymi. Po kolejnym podziale rodzinnych włości, w 1473 roku Grabowa stała się własnością Mszczuja i Krystyna. Od 1484 roku jedynym właścicielem wsi był już Mszczuj Dunin-Szpot. Kolejna wzmianka o Grabowej pochodzi z „Liber Beneficiorum...” Jana Długosza z lat 1470-1480.

Spis podatkowy z 1508 roku wymienia jako właściciela wsi Mszczuja Dunina. W spisie umieszczono zapis „Msczuy de Grabowa” Płacił on dwie marki i 27 groszy podatku od tej wsi. Osada należała do parafii Wrzeszczów.

W 1569 roku wieś należała do Stanisława Nadolskiego. We wsi był 1an ziemi dworskiej oraz siedem i pół łana ziemi należącej do kmieci.

W początkach XVII wieku Grabowa tak samo jak Potworów znalazły się w rękach Potkańskich herbu Brochwicz z Potkan. Pierwszym właścicielem z tego rodu był Seweryn syn Jana podstarościego radomskiego. Po nim dziedziczył najmłodszy syn Paweł, który objął dobra Grabowa w 1660 roku. W końcu XVII wieku Grabowe przejął syn Pawła Potkańskiego Jakub Potkański. Po Jakubie Potkańskim dziedzicem wsi był Józef Stanisław Potkański łowczy sandomierski od 1698 roku. Po nim dziedziczył syn Jan, który od ojca w 1712 roku przejął tytuł łowczego sandomierskiego.

Kolejnym dziedzicem wsi był Antoni Potkański chorąży stężycki od 1755 roku. Po Antonim Potkańskim dziedziczyła Ludwika Potkańska wdowa po Antonim Potkańskim, a następnie syn Antoniego i Ludwiki, Ludwik Potkański.

Jeszcze w początkach XIX wieku Grabowa należała do dóbr Potworowa. W 1877 roku powstał samodzielny folwark Grabowa liczący 540 mórg ziemi. Wieś Grabowa w 1882 roku liczyła 24 domy i 220 mieszkańców, a obszar wsi wynosił 456 mórg ziemi.

W 1921 roku Grabowa liczyła 34 domy i 235 mieszkańców. Grabowa należała do gminy Potworów. Przed II wojną światową właścicielem wiatraka we wsi był K. Grzanecki.

Grabowska Wola

Pierwsza wzmianka o tej miejscowości pochodzi z 1508 roku ze spisu podatkowego powiatu radomskiego. Nazwę wsi zapisano jako Wolya. Właścicielem wsi był w tym czasie Sandzyny z Rdzowa.

Podczas lustracji kościelnej z 1511 roku zapisano wieś Wola Grabowska w parafii Wrzeszczów. Spis podatkowy z 1569 roku mówi, że właścicielem wsi był ten sam szlachcic, który był właścicielem Grabowej.

W XVII wieku wieś stała się własnością rodu Duninów-Szpotów. Mimo, że Grabowa przeszła w ręce Potkańskich ta osada cały czas był własnością Duninów. W 1789 roku właścicielem wsi był Tomasz Szpot podstoli buski.

W 1827 roku stało tu 12 domów a mieszkało 101 mieszkańców, a w połowie XIX wieku liczba domów we wsi wzrosła do czternastu.

W końcu XIX wieku wieś zwano również Grabówką. Miejscowość należała do gminy Potworów i parafii Wrzeszczów.

W 1881 roku naliczono 20 domów i 143 mieszkańców. Większość gruntów wsi to były grunty dworskiej, których było 500 mórg. Ziemia chłopska stanowiła obszar 88 mórg.

W końcu XIX wieku całość ziemi dworskiej rozparcelowano i na tym miejscu powstała osada Grabowska Wola kolonia. Liczyła ona w 1921 roku 38 domów i 250 mieszkańców. We wsi Grabowska Wola naliczono w tym czasie 12 domów i 82 mieszkańców.

Jamki

Podczas uwłaszczania części ziemi folwarcznej wsi Sady w końcu XIX wieku na części ziemi powstała nowa osada o nazwie Jamki. Nazwa pochodzi od słowa „jamka” oznaczającego obniżenie terenu.

W 1921 roku wieś liczyła 21 domów i 129 mieszkańców. Jamki należały do gminy Potworów.

Kacperków

Po 1864 roku, gdy dokonywano uwłaszczania gruntów folwarcznych wsi Długie. Na części ziemi powstała nowa osada o nazwie Kacperków. Była to tak zwana kolonia. Nazwa pochodzi od imienia „Kacper”. W 1882 roku osada ta liczyła 14 domów i 36 mieszkańców. Obszar wsi wynosił 398 mórg ziemi.

W 1921 roku Kacperków liczył 22 domy mieszkalne i 156 mieszkańców. Wieś należała do gminy Potworów.

Kozieniec

W 1511 roku przeprowadzono wizytację diecezji gnieźnieńskiej. Podczas wizytacji w parafii Potworów odnotowano istnienie wsi pod nazwą Kozi Kaleń. Jest to pierwsza wzmianka o wsi, która obecnie nazywa się Kozieniec. W połowie XVI wieku nazwę wsi zapisano jako Kozya Kalyn. Obecną nazwę wsi językoznawcy wywodzą od słowa „kozieniec” oznaczającego kiedyś kozi nawóz.

W 1569 roku właścicielem wsi była Jan Modrzewski. Wieś liczyła 5 łanów obszaru.

Po Modrzewskich wieś trafia w ręce Wolskich, a następnie Powatów i Kurdwanowskich, a w drugiej połowie XVII wieku Kozieniec należał do rodu Duninów-Wąsowiczów.

Aleksandra Dunin-Wąsowiczowa córka właściciela wsi została drugą żoną Andrzeja Kamienieckiego (ur. 1678) i wniosła mu w posagu Kozieniec. Kamienieccy pochodzili z Rusi Czerwonej. Syn Andrzeja Kamienieckiego, Rafał Kamieniecki odziedziczył dobra Kozieniec, w 1790 roku został miecznikiem radomskim.

W XVIII wieku dawna nazwa „Kozi Kaleń” zniknęła, a wieś nazywano już Kozienic.

Synem Rafała Kamienieckiego był Feliks (ur. 1785), który odziedziczył, na początku XIX wieku dobra Kozieniec i dobra Kamienieckich na Wołyniu. Feliks Kamieniecki był oficerem wojsk Księstwa Warszawskiego i odbył wraz z wojskami napoleońskimi słynną i tragiczną wyprawę na Rosję w 1812 roku.

Kozieniec nie był dużą osadą. W 1827 roku liczył zaledwie 11 domów mieszkalnych i 95 mieszkańców. Jednak Kamienieccy bardzo lubili tą wieś i według heraldyków do swojego nazwiska dopisywali słowa „z Kozieńca”. Po powrocie z wojny Feliks Kamieniecki gospodarował w Kozieńcu do swojej śmierci w 1843 roku. Po Feliksie Kamienieckim dziedziczył zapewne jego najstarszy syn Władysław. Za czasów Władysława Kamienieckiego przeprowadzono częściowe uwłaszczenie ziemi dworskiej.

W 1882 roku wieś zamieszkiwało już 113 mieszkańców a stało tu 17 domów.

Po uwłaszczeniu na terenie folwarku wyznaczono 24 działki rolnicze. W 1882 roku obszar wsi wynosił 222 morgi ziemi. Folwark istniejący nadal we wsi obejmował 894 morgi ziemi. Znajdował się tu młyn wodny.

Po 1864 roku wieś włączono do gminy Potworów.

W 1921 roku podczas spisu powszechnego Kozieniec dzielił się na trzy części: Kozieniec kolonię liczącą 33 budynki mieszkalne i 195 mieszkańców, Kozieniec osadę w której znajdował się jeden dom i siedmiu mieszkańców oraz Kozieniec wieś,

gdzie naliczono 14 domów i 139 mieszkańców. W okresie międzywojennym we wsi działał wiatrak należący do S. Wencla.

Łojków

Wieś powstała po 1864 roku. Wtedy to w ramach uwłaszczenia dzielono między chłopów ziemię dworską. Folwark Polesie należący do dóbr Potworów został rozparcelowany, a na jego miejscu powstała tak zwana kolonia. Nową osadę nazwano Łojków. Nazwa wsi pochodzi od dawnego imienia „Łojek”.

W końcu lat osiemdziesiątych XIX wieku wieś liczyła 9 domów. Obszar wsi wynosił 234 morgi ziemi. Łojków należał do gminy i parafii Potworów.

W 1921 roku mieszkało w Łojkowie 104 mieszkańców w 12 domach. Przed drugą wojną światową we wsi działał wiatrak należący do S. Idzikowskiego.

Marysin

Początki wsi sięgają XIX wieku. Marysin stanowił pierwotnie folwark szlachecki leżący w gminie Przytyk. W końcu dziewiętnastego stulecia stał tu zaledwie jeden budynek mieszkalny, był to zapewne czworak, a mieszkało w nim ponad 50 pracowników folwarku.

W 1921 wieś leżała w gminie Przytyk. Osada liczyła 27 budynków mieszkalnych i 171 mieszkańców.

Mokrzec

W 1420 roku w sądzie w Sandomierzu zapisano następującą notatkę: *„Inter Pelkam de Podkana actorem et inter decem kmetones de Mocrzecz”*. Zapis ten oznacza, że dziesięciu kmieci ze wsi Mokrzec wytoczyło sprawę przeciwko Pełce z Potkanny. Niestety nie wiadomo czego dotyczyło oskarżenie wobec Pełki, ale zapewne było poważne ponieważ z dalszej części zapisu dowiadujemy się, że kmiecie z Mokrzca nie chcieli ustąpić i podtrzymywali oskarżenia.

Wynika z tego, że Mokrzec był już w początkach XV wieku dosyć dużą wsią zamieszkałą przez przynajmniej 10 kmieci.

Kolejny zapis pochodzi ze spisu podatkowego z 1508 roku (Mokrzerz). W tym czasie właścicielem wsi był Sandzyny z Rdzowa. W 1511 roku wieś wymieniono podczas wizytacji kościelnych (Mokrzech). W „Liber...” Jana Łaskiego wymieniono wieś Mokrzech.

W 1569 roku wieś należała do dwóch szlachciców. Byli nimi: Stanisław Suligostowski i Piotr Podlodowski. Osada należała do parafii Wrzeszczów. Już w XVI wieku obok wsi Mokrzec wymienia się osadę o nazwie Wola Mokrzecka lub Wola.

Po Suligostowskich i Podlodowskich wieś należała do rodu Męciców. Jednak już w 1610 roku Wawrzyniec Chlewicki z Chlewic kupił Mokrzec, Mokrzecką Wolę i Rdzów. Po Wawrzyńcu Chlewickim dziedzicem wsi był jego syn Jan Chlewicki. W końcu XVII wieku dziedzicem wsi został Stefan Chlewicki syn Jana.

Stefan Chlewicki pozostawił dwie córki, które wyszły za mąż za Karwickiego i Dunina-Wąsowicza. Dobra Mokrzec przeszły w ręce Wąsowiczów. Jednak w drugiej połowie XVIII wieku Mokrzec, Mokrzecka Wola i Rdzów przeszły poprzez koligacje rodzinne na własność Stadnickich.

Według spisu podatkowego z 1789 roku właścicielem Mokrzcza był Jan Nepomucen Stadnicki łowczy opoczyński.

W pierwszej połowie XIX wieku wieś staje się własnością rodu Domańskich. Jan Domański syn Stefana, dziedzic Mokrzcza ożenił się z Marianną Okęcką. Ich dziećmi byli Stefan, Seweryn i Władysław. Na cmentarzu w parafii Wrzeszczów jeszcze na początku XX wieku był pomnik Marianny z Okęskich Domańskiej właścicielki dóbr Mokrzec i jej syna Stefana. Za czasów Domańskich majątek Mokrzec został rozparcelowany.

W 1827 roku wieś liczyła 13 domów i 108 mieszkańców. Mokrzecka Wola w tym czasie liczyła 7 domów i 95 mieszkańców.

W końcu XIX wieku Mokrzec i Wola Mokrzecka były opisywane łącznie. Wieś leżała w gminie Potworów i parafii Wrzeszczów. W końcu lat osiemdziesiątych XIX wieku Mokrzec liczył 29 domów i 133 mieszkańców. Obszar wsi wynosił 439 mórg ziemi. We wsi były też ziemie dworskie liczące 750 mórg.

W okresie międzywojennym nie wyróżniano już Mokrzeckiej Woli jako osobnej wsi. W 1921 roku Mokrzec wieś liczyła 28 budynków mieszkalnych i 150 mieszkańców. Mokrzec kolonia (na miejscu folwarku) liczył 44 budynki mieszkalne i 163 mieszkańców. Obie wsie należały do gminy Potworów. W tym czasie we wsi Mokrzec działał wiatrak. Jego właścicielem był F. Rdzanek.

Rdzów

Początki wsi sięgają przełomy XV i XVI wieku. Pierwsza pisana wzmianka pochodzi ze spisu podatkowego z 1508 roku. Wieś funkcjonowała pod nazwą Rsow. Nazwa wsi pochodzi od staropolskiego określenia żyta, które nazywano „reż”. W tym czasie wieś należała do Sandziny z Rdzowa. (Sandziny de Rzow).

Jan Łaski wymienił w swoim dziele „Liber...” z lat 1511-1523 wieś pod nazwą Rzow. Nazwa miejscowości pochodzi od słów rzeż, reż, rżany które poprzez mazurzenie dało obecną nazwę Rdzów. W XVI wieku wieś dawało dziesięcinę w wysokości 12 grzywien do kościoła we Wrzosie. W połowie XVI wieku Rdzów należał do rodzin Suligostowskich i Podlodowskich.

Po Suligostowskich i Podlodowskich wieś należała do rodu Męciców. Jednak już w 1610 roku Wawrzyniec Chlewicki kupił Mokrzec, Mokrzecką Wole i Rdzów. Po Wawrzyńcu Chlewickim dziedzicem wsi był jego syn Jan Chlewicki. W końcu XVII wieku dziedzicem wsi został Stefan Chlewicki syn Jana. Stefan Chlewicki pozostawił dwie córki, które wyszły za mąż za Karwickiego i Dunina-Wąsowicza. Dobra Rdzów jako posag przeszły w ręce Wąsowiczów.

W 1774 roku Antonina Wąsowiczówna, córka właściciela Rdzowa, wyszła za mąż za Szymona Stadnickiego. Po śmierci siostry Antoniny, Barbary która była bezdzietna Rdzów i inne wsie w okolicy przypadły Szymonowi Stadnickiemu jako posag żony.

Po śmierci Szymona Stadnickiego majątek Rdzów objął młodszy syn Szymona i Antoniny, Jan Nepomucen Stadnicki (1751-1814).

Czasy Jana Stadnickiego to okres największej świetności Rdzowa. Jego właściciele wybrał sobie tą wieś jako swoją siedzibę, rozpoczął budowę dworu. Był to bogaty i utytułowany szlachcic. W 1777 roku został szambelanem króla Stanisław Augusta, w 1788 łowczym opoczyńskim a 1792 roku kawalarem orderu św. Stanisława. Jan Nepomucen Stadnicki ożenił się z Marią Ludwiką, z którą miał córkę Mariannę Ludwikę urodzoną w Rdzowie. Matka i córka wkrótce zmarły. Po śmierci pierwszej żony Jan Nepomucen ożenił się ponownie, tym razem z Marianną Strasz herbu Odrowąż. Z tego związku urodził się w Rdzowie syn o imionach Michał Napoleon Karol Hieronim Wojciech oraz córka Leontyna. Leontyna Stadnicka wyszła za mąż Ferdynanda Bonieckiego. Ślub odbył się w Rdzowie w 1832 roku.

Rdzów był w tym czasie siedzibą możnego rodu Stadnickich, tu rodziły się ich dzieci i odbywały się huczne śluby. Zapewne Rdzów w tamtym czasie widział wiele znakomitości ówczesnej Polski. Stadniccy jak i Bonieccy posiadali tytuły hrabiowskie. Pozostałością świetności Rdzowa jest dwór wybudowany przez Jana Stadnickiego w końcu XVIII wieku oraz pomniki w kościele w Potworowie i na cmentarzu w Potworowie. Jeszcze na początku XX wieku były tu pomniki Jan Nepomucena Stadnickiego zmarłego 8 IV 1814 roku jego żony Marianny zmarłej w 1854 oraz córki Leontyny zmarłej w 1848 roku.

Po Janie Nepomucenie Stadnickim dziedzicem wsi został zapewne jego syn Michał Stadnicki ale już w drugiej połowie XIX wieku jako właściciel wsi występuje jego siostrzeniec Stanisław Boniecki (ur. 1846) syn Ferdynanda i Leontyny ze Stadnickich.

W 1827 roku wieś liczyła 24 domy i 225 mieszkańców. Po 1864 roku wieś włączono do gminy Potworów. W 1880 roku dobra Rdzów liczyły 1035 mórg. Zostały w części rozparcelowane i wyznaczono 32 działki chłopskie dla mieszkańców Rdzowa.

Stanisław Boniecki zmarł bezpotomnie i majątek Rdzów oraz Potworów przeszedł na jego bratanków: Edwarda i Stanisława (ur. 1870 r.).

W końcu lat osiemdziesiątych we wsi stało 29 domów a mieszkało we wsi 363 mieszkańców. We wsi było 709 mórg ziemi włościańskiej i 600 mórg ziemi folwarcznej.

Właścicielem ziemskim w 1929 roku był Edward Boniecki. Majątek Rdzów liczył 468 ha gruntu.

W 1921 roku wieś liczyła 60 budynków mieszkalnych i 319 mieszkańców.

Rdzuchów

Nazwa osady powstała od dawnej nazwy osobowej „Rzuch”. Z czasem nazwa zmieniła się z Rzuchów na Rdzuchów.

Wieś istniała już w początkach XIV wieku. Kroniki sądowe notują, iż w 1428 roku niejaki Jan z Rzuchowa sprzedał wieś Grabowe za 50 grzywien Andrzejowi Duninowi. Nie wiadomo z jakiego rodu pochodził Jan z Rzuchowa najpewniej rodu Duninów. Jednak następnymi właścicielami wsi byli już na pewno rycerze z rodu Duninów.

W okolicach na wschód od Opoczna mieszkali od dawna rycerze nazywający się Duninami herbu Łabędź. Był to stary ród pochodzący od Piotra Własta doradcy Bolesława Krzywoustego. Ród był dosyć liczny i zakładając kolejne wsie potomkowie tego rodu, zachowując herb Łabędź, przyjmowali nazwiska od rodowych wsi. W ten sposób powstał takie nazwiska jak: Dunin-Suligostowscy (z Sulgostowa), Dunin-Borkowscy (z Borkowic), Dunin-Koziczcy (z Kozic), Dunin-Karwiccy (z Karwic) i inni.

Jeden z rycerzy pochodzący z Sulgostowa niejaki Stanisław syn Mikołaja w drugiej połowie XV wieku objął w posiadanie osadę o nazwie Rdzuchów (zwaną wtedy Rzuchowem). Od nazwy wsi rycerz Stanisław nazwał się Rzuchowskim herbu Łabędź. Stanisław Rzuchowski i jego żona Małgorzata mieli czterech synów: Jakuba, Baltazara, Piotra i Serafina. Bracia po śmierci ojca w 1499 roku podzielili się rodowymi wsiami.

Rzuchów pozostał początkowo jako tak zwana oprawa wdowia dla Małgorzaty wdowy po Stanisławie, ponieważ właśnie ona figuruje jako właścicielka wsi w spisie

podatkowym powiatu radomskiego z 1508 roku. Nazwę wsi zapisano jako Rszuchow. Wieś należała do parafii Klwów. Nazwa wsi pochodzi od nazwy staropolskiej nazwy osobowej Rżów. Rdzuchów wymienia Jan Łaski w „Liber...” z początku XVI wieku (Rzuchów).

Po śmierci Małgorzaty jej synowie objęli wieś. Jeden z ich potomków był właścicielem wsi w 1569 roku, był to Kasper Rzuchowski. Następcami Kaspra Rzuchowskiego byli jego synowie: Jan, Hieronim, Kacper i Zacharjusz. Najstarszy z nich został w 1586 roku komornikiem granicznym radomskim. Jeden z potomków synów Kaspra, Jan został w 1647 roku rotmistrzem województwa sandomierskiego. Część rodu wyjechała na Ukrainę. Kroniki notują Franciszka Rzuchowskiego miecznika kijowskiego żyjącego w pierwszej połowie XVIII wieku.

Rzuchowscy dziedziczyli wieś zapewne do końca XVII wieku. Wtedy to właścicielem Rdzuchowa został Walenty Kietliński herbu Odrowąż. Walenty Kietliński został w 1697 roku komornikiem granicznym opoczyńskim. Po Walentym Kietlińskim dziedziczył wieś jego syn Józef Kietliński. Józef Kietliński w 1737 roku został wojskim stężyckim następnie sędzią grodzkim radomskim i podczaszym sandomierskim. Był więc utytułowanym, poważanym a pewnie i bogatym szlachcicem.

Józef Kietliński miał wielu potomków. Byli to: Ksawery, Onufry, Franciszek i Helena. Po śmierci ojca jego dzieci podzieliły się majątkiem ojca, Rdzuchów dostał się Franciszkowi. Franciszek Kietliński również zgromadził liczne godności i tytuły. Był łowczym radomskim (od 1785) komornikiem granicznym (1788) i komornikiem granicznym sandomierskim (od 1791). Po Kietlińskich pozostała we wsi kapliczka wzniesionej w 1786 roku przez Franciszka Kietlińskiego. W tejże kaplicy arcybiskup gnieźnieński Michał Poniatowski pozwolił odprawiać msze.

Po Kietlińskich wieś przeszła na początku XIX wieku na własność Cieleckich.

W 1827 roku miejscowość liczyła 25 domów i 148 mieszkańców. Po 1864 roku wieś włączono do gminy Rusinów w powiecie Opoczyńskim.

W końcu lat osiemdziesiątych w Rdzuchowie było 37 domów i 420 mieszkańców. Obok wsi istniał folwark szlachecki liczący 988 mórg ziemi.

W okresie międzywojennym Rdzuchów nadal należał do gminy Rusinów w powiecie opoczyńskim. Najbliższa stacja kolejowa znajdowała się w Opocznie, a poczta w Drzewcach. W tym okresie majątek Rdzuchów liczący 104 ha był własnością Jadwigi Dobieckiej. Do niej też należał majątek Sady. Folwark Rdzuchów liczył w 1921 roku 4 budynki mieszkalne i 51 mieszkańców.

We wsi był sklep spożywczy należący do Stanisława Boguckiego oraz dwa wiatraki F. Cieślíkowskiego i M. Słowińskiego.

Katalog Zabytków w Polsce z lat '50 XX wieku informuje, że w Rdzuchowie zachowała się kapliczka ufundowana w 1786 roku przez Franciszka Kietlińskiego łowczego radomskiego. Jest też pałac wzniesiony na przełomie XVIII i XIX wieku, rozbudowywany. Pałac jest drewniany o konstrukcji zrębowej.

Rdzuchów Kolonia

Wieś powstała w drugiej połowie XIX wieku na miejscu dawnych gruntów folwarcznych.

W 1921 roku wieś liczyła 45 domów i 274 mieszkańców.

Sady

Ta osada powstała na przełomie XIV i XV wieku. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi ze spisu podatkowego z 1508 roku. W spisie zapisano nazwę wsi jako Szady. Kolejna wzmianka pojawia się w „Liber...” Jan Łaskiego z lat 1511-1520. Jan Łaski zapisał już nazwę Sady. W czasach Łaskiego Sady oddawały dziesięcinę w łanów kmiących w wysokości 8 grzywien dla plebana w Nieznamirówicach.

Według spisu podatkowego z 1569 roku wieś Sadi należała do Kaspra Dunin Wolskiego podczaszego sandomierskiego. Wieś liczyła półtorej łana ziemi. Kolejne dwa łany były nie obsiewane. Kolejni dziedzice wsi z rodu Duninów używali niekiedy nazwiska Duninów-Sadowskich.

W XVII wieku Sady stały się własnością rodu Pigłowskich. Pigłowscy pochodzili z Wielkopolski. Świętosław Pigłowski cześnik kijowski ożenił się z Jadwigą Duninówną i objął w posagu wieś Sady. Świętosław w 1675 roku uposażył kościół w Potworowie.

Po Świętosławie dziedziczyli jego synowie: Andrzej, Franciszek, Marcin i Mikołaj.

Pigłowscy dziedziczyli wieś do 1735 roku, kiedy to Sady stały się własnością Badowskich i Rafałowiczów. W 1789 roku właścicielem wsi był Antoni Badowski oraz Jędrzej Rafałowicz.

W 1827 roku wieś liczyła 21 domów i 169 mieszkańców. W 1847 roku o wsi napisał ksiądz Siarczyński „leży w gruntach urodzajnych z lasami”.

W 1864 roku Sady zostały włączone do gminy Rusinów w powiecie opoczyńskim. W końcu lat osiemdziesiątych XIX wieku we wsi stało już 24 domy a mieszkało we wsi 385 mieszkańców. Po uwłaszczeniu w Sadach wyznaczono 35 działek chłopskich. Folwark szlachecki w końcu XIX wieku liczył 741 mórg ziemi.

W 1921 roku we wsi Sady stało 38 domów (w tym jeden opuszczony), a mieszkało 160 mieszkańców.

Folwark Sady liczył jeden budynek mieszkalny (czworak) a mieszkało w nim 23 fernali. W okresie międzywojennym właścicielem folwarku była Jadwiga Dobiecka. Majątek Sady liczył 206 ha.

Wir

Podobnie jak Sady ta miejscowość również powstała na przełomie XV i XVI wieku. Pierwsza wzmianka pojawia się w spisie podatkowym z 1508 roku. Właścicielką wsi Wyr była wtedy Urszula Gościszewska. Wir został też umieszczony w „Liber...” Jana Łaskiego (Wyr). Za czasów Łaskiego dziesięcinę ze wszystkich ról, zarówno folwarcznych jak i kmiecych w wysokości do 14 grzywien płacono do kościoła we Wrzosie.

W spisie podatkowym z 1569 roku osadę zapisano pod nazwą Wier.

Nazwa wsi ma związek z położeniem w terenie poblizu rzeki Wiązownicy. Obszar ten obfitował w mokradła, bagna i inne niebezpieczne miejsca, które zwano „wirami”.

W drugiej połowie XVI wieku wieś liczyła prawie 10 łanów ziemi. Była więc to całkiem spora osada. We wsi mieszkało oprócz kmieci również ośmiu zagrodników i czterech rzemieślników. Właścicielami wsi byli nadal Gościszewscy z Gościszewa. Jan Gościszewski posiadał 4 i pół łana ziemi a Stanisław Gościszewski 5 łanów ziemi. Po Gościszewskich Wir przeszedł na własność Podlodowskich, a w XVIII wieku na własność Wąsowiczów.

Właścicielem wsi był Jędrzej Wąsowicz, a po nim Cyprian Wąsowicz (1789).

W 1827 roku wieś liczyła 23 domy i 156 mieszkańców.

23 sierpnia 1863 r. pod Wirem doszło do jednego z bardziej spektakularnych bojów Powstania Styczniowego, toczonych na Ziemi Radomskiej. Dowodzone przez Władysława Eminowicza i Kajetana Cieszkowskiego oddziały powstańcze, po całodniowej walce poniosły dotkliwą klęskę, ulegając znacznie sile wroga. Po bitwie pod Wirem 27 powstańców pochowano na cmentarzu parafialnym we Wrzosie. Pamiątką krwawych wydarzeń pozostała zbiorowa mogiła powstańcza, z ustawionym na niej drewnianym krzyżem.

Po Powstaniu Styczniowym Wir włączono do gminy Potworów.

W 1888 roku wieś Wir liczyła 28 domów i 103 mieszkańców.

W 1888 folwark Wir wraz z folwarkiem Wirówek liczył 1507 mórg ziemi. Grunty orne zajmowały 713 mórg, łąki 148 mórg, pastwiska 58 mórg, las 553 morgi, a nieużytki 35 mórg.

W folwarku było 7 murowanych budynków i 13 drewnianych. Wokół wsi były duże pokłady torfu.

Po I wojnie światowej wyróżniano: Wir wieś, Wir Nowy kolonia, Wir Stary kolonia i Wirówek kolonia. W 1921 roku Wir wieś liczył 13 domów i 72 mieszkańców.

Wir Nowy kolonia liczył 25 domów i 162 mieszkańców. Wir Stary kolonia liczył 15 domów i 115 mieszkańców.

5.3 Walory kulturowe Gminy Potworów

Na walory kulturowe gminy składają się wartościowe obiekty materialne ściśle związane z działalnością człowieka w danym regionie oraz dziedzictwo niematerialne. Niematerialne dziedzictwo stanowią m.in.:

- tradycje,
- zwyczaje,
- przekazy ustne,
- umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa.

Z obiektów materialnych można wyodrębnić poniższe grupy:

- zabytki archeologiczne,
- muzea etnograficzne, skanseny i ośrodki twórczości ludowej,
- zabytki architektury i budownictwa,
- muzea sztuki i zbiory artystyczne,
- muzea biograficzne i literackie,
- muzea specjalistyczne i obiekty unikatowe,
- obiekty historyczno - wojskowe,
- miejsca i muzea martyrologii,
- zabytki techniki i przemysłu.

5.3.1 Dziedzictwo niematerialne i miejsca pamięci

Obszar Gminy Potworów jest spójny kulturowo. Formował się w ciągu wieków i wykształcił jako odrębny i charakterystyczny dla terenu Gminy styl.

Jednym z podstawowych wyznaczników charakteryzujących teren jest strój ludowy, który można obecnie zobaczyć w czasie świąt religijnych, dożynek lub występów zespołów ludowych oraz u tych, którzy świadomie dążą do podtrzymania wielopokoleniowej tradycji. Ponieważ strój ludowy wyszedł już z użytku na szerszą skalę spotkać go można jedynie u najstarszych mieszkańców. Najstarsze kobiety przechowują jeszcze elementy dawnego stroju, czasami starych oryginalnych drewnianych skrzyniach.

Dobrami kultury materialnej oraz duchowej jest nie tylko dziedzictwo kulturalne, ale również zwyczaje, obyczaj, tradycje jakie znajdują się w określonym województwie, powiecie czy gminie.

Folklor muzyczny i taneczny podtrzymują na terenie Gminy koła gospodyń wiejskich, które znajdują się w: Potworowie, Długiem, Wirze, Rdzuchowie i Rdzowie. Część z nich posiada stroje regionalne. Panie wymieniają się doświadczeniami z zakresu gotowania, pieczenia, wykonywania stroików, dekoracji świątecznych i okolicznościowych.

Koła gospodyń wiejskich biorą czynny udział przy organizowaniu imprez w gminie i na terenie powiatu przysuskiego i województwa mazowieckiego, promując kulinarne dziedzictwo kulturowe i produkty regionalne.

Uroczyście obchodzone są święta kościelne. Wiele dorocznych obrzędów zimowych powiązanych było z świętami Bożego Narodzenia i z bogatym zespołem wierzeń i zwyczajów mających sprowadzić pomyślność w rozpoczynającym się nowym cyklu odradzającej się przyrody, nowym okresie pracy rolnika.

W czasie Wigilii przestrzegany jest zwyczaj przygotowywania trzynastu postnych dań i ustawiania dodatkowego nakrycia dla niespodziewanego gościa. Tradycja przygotowywania wigilijnej kolacji jest przekazywana z pokolenia na pokolenie i w każdym domu ma swoją niepowtarzalną specyfikę.

Spośród zwyczajów wiosennych warto wyróżnić powszechnie praktykowany zwyczaj majenia domów na Zielone Świąta, czy zatykanie święconych palm i cierni w polach uprawnych.

W wigilię św. Jana zbierano natomiast zioła lecznicze i palono ognie, co według wierzeń ludowych miało moc zabezpieczającą od choroby i wszelkiego złego.

Szczególnie uroczyście obchodzone są Świąta Wielkanocne. Mieszkańcy Gminy porządkują domy, dekorują stoły, przygotowują koszyki ze święconką. W niektórych wsiach Gminy Potworów zachował się zwyczaj polewania wodą w poniedziałek Wielkanocny.

W maju dekoruje się przydrożne kapliczki, przy których spotykają się kobiety wiejskie by wspólnie się modlić i śpiewać pieśni ku czci Matki Bożej.

Jednym z corocznych obrzędów na terenie Gminy Potworów są też procesje Bożego Ciała. W kościołach odprawiane są msze, w których uczestniczy większość mieszkańców. Ludność przygotowuje i dekoruje ołtarze wzdłuż trasy, którą będzie przechodziła procesja. W dniu święta Bożego Ciała w odświętnych ubraniach, w strojach ludowych, część dziewczynek w białych sukienkach biorą udział w procesji przy dźwiękach dzwonów i śpiewach pieśni kościelnych. Dzieci sypią płatki kwiatów wzdłuż drogi. Dekorowane są domy i obejścia.

Na terenie Gminy Potworów udało odnaleźć się tylko jedno miejsce pamięci. Jest to płyta nagrobna dla uczczenia pamięci osób zmarłych na cholera ufundowana przez Walentego Sobczaka. Płyta ta znajduje się w lesie, niedaleko Dłuskiej Woli, na południe od wsi Długie. W każdej wsi można również zlokalizować przydrożne murowane, bądź drewniane kapliczki.

5.3.2 Dobra kultury objęte prawnymi formami ochrony

Formami ochrony prawnej zabytków są: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego oraz ustalenia ochrony w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego.

5.3.2.1 Obiekty zabytkowe wpisane do rejestru zabytków województwa mazowieckiego

Rejestr zabytków województwa Mazowieckiego prowadzony jest przez Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie. Może on przystąpić do procedury wpisu do rejestru zabytków na wniosek strony - właściciela, bądź użytkownika obiektu lub też z urzędu.

W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie prowadzone są trzy rejestry zabytków:

1. Rejestr zabytków nieruchomości (księga A).
2. Rejestr zabytków ruchomych (księga B).
3. Rejestr zabytków archeologicznych (księga C).

Na terenie gminy Potworów istnieją trzy obiekty wpisane do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków. W poniższej tabeli przedstawiono szczegółowe ich zestawienie.

Lp.	Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie	Nr wpisu do rejestru	Data wpisu do rejestru
1.	Potworów	Szkolna 1	Kościół parafialny p.w. św. Doroty	1861-1880 r.	281/A	01.03.1985 r.
2.	Potworów	Lipowa 5	Park dworski	XVIII w.	302/A	19.08.1985 r.
3.	Potworów	Radomska 1	Karczma	I poł. XIX w.	393/A	12.09.1988 r.

Tabela 1. Gmina Potworów – Wojewódzki Rejestr Zabytków

5.3.2.2 Zabytki ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków

Ochrona zabytków należy do obowiązków samorządu lokalnego. Zadania stojące przed organami administracji publicznej, precyzuje art. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz.710). Gminy mają dbać o: *„zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”.* Ponadto mają obowiązek podjęcia działań mających na celu *„udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania*

z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków”.

Jednym z obowiązków nałożonych przez ustawę na gminy jest: „*uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska*”. Temu zadaniu ma służyć gminna ewidencja zabytków, o której jest mowa w art. 22 punkt 4 tego artykułu mówi: „*Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy*”.

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami gminna ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania gminnego programu opieki nad zabytkami.

W Gminnej Ewidencji Zabytków powinny być ujęte:

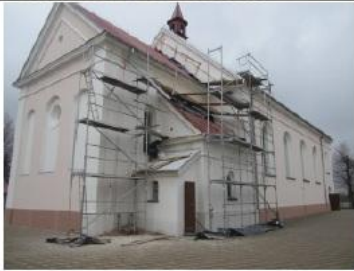
- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Gmina Potworów przed 2012 r. nie prowadziła Gminnej Ewidencji Zabytków. Jednak nowelizacja wyżej wymienionej ustawy znacznie wzmocniła rolę gminnej ewidencji zabytków, czyniąc z niej źródło prawa miejscowego. Do art. 19 dodano ust.1a wskazujący zabytki, których ochrona musi być bezwarunkowo uwzględniona w decyzjach o ustaleniu inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej oraz decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Są to zabytki wpisane do rejestru wraz z ich otoczeniem oraz zabytki nieruchome, znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków.

Po wejściu w życie nowelizacji rzeczonyj ustawy Gmina Potworów przystąpiła do prac związanych z powołaniem Gminnej Ewidencji Zabytków.

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 710) oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 r.,

poz.56) jest prowadzona w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

GEZ		KARTA ADRESOWA ZABYTKU NIERUCHOMEGO		3. Miejscowość
1. Nazwa Kościół paraf. p.w. św. Doroty		2. Czas powstania II poł. XVIII – XIX w.		Potworów
8. Fotografia z opisem wskazującym orientację albo mapa z zaznaczonym stanowiskiem archeologicznym				4. Adres Szkoła 1
				5. Przynależność administracyjna Województwo mazowieckie Powiat Przysuski Gmina Potworów
				6. Forma ochrony Objekt wpisany do Rejestru Zabytków, nr rej.: 281/A z 1.03.1985 r. Obiekt włączony do wojewódzkiej ewidencji zabytków.
				7. Opracowanie karty (autor, data i podpis) jchyla, 2012-12-10

Rysunek 1. Wzór karty Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Potworów

Karta ewidencyjna zabytku zawiera w szczególności dane umożliwiające określenie zabytku, jego miejsce położenia lub przechowywania, zwięzły opis cech i wartości kulturowych oraz wskazanie właściciela i posiadacza zabytku. Gminna Ewidencja Zabytków stanowi część wojewódzkiej ewidencji zabytków, która z kolei jest częścią krajowej ewidencji zabytków prowadzonej przez Generalnego Konserwatora Zabytków. Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Potworów została przygotowana według specyfikacji przygotowanej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Podczas prac nad Gminną Ewidencją Zabytków dokonano weryfikacji zasobu znajdującego się w wykazie Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków pod kątem stanu faktycznego.

5.3.2.3 Zabytki nieruchome na terenie Gminy Potworów

Zdecydowaną większość zabytków nieruchomych znajdujących się na terenie Gminy Potworów stanowią drewniane chaty z okresu powojennego, szczególnie licznie

występujące w Potworowie, Dłuskiej Woli, Długich. Można odnaleźć również parę zabudowań murowanych, które w dobrym stanie przetrwały do dziś. Na tle tych zabudowań wyróżniają się obiekty wpisane do rejestru zabytków.

W ewidencji prowadzonej przez Wojewódzkiego Konserwatora zabytków znajdowało się początkowo sto trzydzieści siedem obiektów. Wymagały one dokładnej weryfikacji, jako że istotna ich część zaliczana była do zabytkowej architektury drewnianej, wyjątkowo podatnej na zaniedbanie, tj. szachulce, domy drewniane, stodoły czy drewniane krzyże. Wiele z nich przestało istnieć lub zostały całkowicie przebudowane.

W Gminie Potworów można by znaleźć więcej zabytków architektury, budownictwa i przyrody. Niestety, niektóre z nich są mocno zdewastowane, zniszczone bądź przebudowane co utrudnia ich odnalezienie, a także pozbawia ich walorów zabytkowych.

Innym problemem GEZ na terenie Gminy Potworów są zmiany w podziale administracyjnym wsi, a także ich numeracja wewnętrzna, która na przestrzeni trzydziestu lat zmieniała się trzykrotnie. Powoduje to częstokroć niemożność ustalenia co stało się z budynkiem, którego pozostałości nie udało się zlokalizować w terenie.

Po uporządkowaniu i skatalogowaniu gminnego zasobu zabytków nieruchomych, w Gminnej Ewidencji Zabytków umieszczono obiekty (wraz z określeniem ich stanu zachowania), które prezentuje poniższa tabela.

Lp.	Miejscowość	Adres	Obiekt	Datowanie	Stan zachowania
1.	Dąbrowa Goszczewicka	Dąbrowa Goszczewicka	Kapliczka	1815 r.	Dobry
2.	Długie	Długie	Cmentarz choleryczny	1867 r.	Zły
3.	Długie	Długie	Krzyż	1897 r.	Dobry
4.	Długie	Długie 23	Dom drev.	I ćw. XX w.	Dobry

Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2021 – 2024

5.	Dłuska Wola	Dłuska Wola	Krzyż mur.	I ćw. XX w.	Dobry
6.	Kozieniec	Kozieniec	Krzyż	1903 r.	Dobry
7.	Potworów	Lipowa	Park dworski	XVIII w.	Dobry
8.	Potworów	Łódzka 2	Poczta	Pocz. XX w.	Dobry
9.	Potworów	Starowiejska 2	Dom	1940 r.	Dobry
10.	Potworów	Starowiejska 19	Dom	1942 r.	Dobry
11.	Potworów	Przysuska 6	Organistówka	1928 r.	Dobry
12.	Potworów	Potworów, nr działki 957/60	Zespół dworski - kuźnia	I poł. XIX w.	Zły
13.	Potworów	Potworów, nr działki 957/60	Zespół dworski - spichlerz	XIX w.	Zły
14.	Potworów	Potworów, nr działki 957/60	Zespół dworski – chlewnie	XIX w.	Zły
15.	Potworów	Potworów, nr działki 957/60	Zespół dworski –obory i stajnie	I poł. XIX w.	Zły
16.	Potworów	Potworów, nr działki 957/7	Zespół dworski –figura św. Jana wykuta w murze	XIX w.	Dobry
17.	Potworów	Przysuska 8	Dawny dom kierownika szkoły	Ok. 1928 r.	Dobry
18.	Potworów	Przysuska 10	Budynek szkoły obok przedszkola	1928 r.	Dobry
19.	Potworów	Radomska	Cmentarz rzymsko- katolicki	Brak danych	Dobry
20.	Potworów	Radomska 1	Karczma	I poł. XIX w.	Dobry
21.	Potworów	Łódzka 8	Dom mur.	IV ćw. XIX w.	Zły
22.	Potworów	Łódzka 14	Dom dREW.	I ćw. XX w.	Dobry
23.	Potworów	Rynek	Krzyż mur.	1887 r.	Dobry
24.	Potworów	Starowiejska 51	Zespół dworski – czworak (2)	I poł. XIX w.	Zły

25.	Potworów	Szkolna 1	Bud. Plebanii	IV ćw. XIX w.	Dobry
26.	Potworów	Szkolna 1	Kapliczka Matki Boskiej w murze ogrodzenia kościelnego	k. XIX w.	Dobry
27.	Potworów	Szkolna 1	Kapliczka w murze ogrodzenia kościelnego	k. XIX w.	Dobry
28.	Potworów	Szkolna 1	Kościół paraf. p.w. św. Doroty	II poł. XVIII w. – XIX w.	Bardzo dobry
29.	Rdzuchów	Rdzuchów	Krzyż	1905 r.	Dobry
30.	Rdzuchów	Rdzuchów 5	Dom	I ćw. XX w.	Dobry
31.	Rdzuchów	Rdzuchów 6	Dom	I ćw. XX w.	Dobry
32.	Rdzuchów	Rdzuchów 52	Dom	I ćw. XX w.	Dobry
33.	Rdzuchów Kolonia	Rdzuchów Kolonia	Dawny spichlerz podworski	I poł. XIX w.	Zły
34.	Rdzuchów Kolonia	Rdzuchów Kolonia	Park	Brak danych	Zły
35.	Rdzuchów Kolonia	Rdzuchów Kolonia	Dawny dwór (ob. mieszkania PGR)	k. XVIII w.	Dobry
36.	Sady	Sady 17	Dom	I ćw. XX w.	Dobry
37.	Sady	Sady 21	Dom	I ćw. XX w.	Dobry
38.	Wir	Wir	Krzyż	1915 r.	Dobry
39.	Wir	Wir	Figura św. Jana Nepomucena	XVIII w.	Dobry
40.	Wir	Wir 18	Dom	I ćw. XX w.	Dobry

Tabela 2. Gmina Potworów - Gminna Ewidencja Zabytków

5.3.2.4 Zabytki archeologiczne

Nieruchomy zabytek archeologiczny zwany jest także stanowiskiem archeologicznym. Narodowy Instytut Dziedzictwa wskazuje, że stanowisko archeologiczne to: „obszar, w obrębie którego występują źródła archeologiczne wraz z otaczającym je

kontekstem – tzw. nawarstwieniami kulturowymi, czyli warstwami ziemi, które powstały na stanowisku (np. osadzie pradziejowej) w trakcie jego funkcjonowania w przeszłości”. Mogą to być grodziska, cmentarzyska, pozostałości dawnych osad, nawarstwienia miast, nawarstwienia związane z funkcjonowaniem zamków, wsi historycznych itd.

Badania powierzchni archeologicznej w ramach wykonywania Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzone były od 1978 roku na terenie całego kraju. Projekt zakładał znalezienie zabytków archeologicznych tzw. metodą powierzchniową polegającą na obserwacji zaoranych pól wiosną i jesienią. Prowadzone były również wywiady z mieszkańcami, analizy archiwalnych materiałów, jak i wykorzystywano zdjęcia lotnicze.

Ochrona dziedzictwa archeologicznego prowadzona jest zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, według której obecny poziom cywilizacyjny umożliwia wykorzystanie potencjału kulturowego, ekonomicznego i społecznego dziedzictwa archeologicznego bez umniejszania szans przyszłych pokoleń na jego poznanie i obcowanie z autentycznymi, nienaruszonymi zabytkami przeszłości. W przypadku nieodnawialnych zasobów dziedzictwa archeologicznego oznacza to ochronę zabytków archeologicznych *in situ* czyli w miejscu ich pierwotnego występowania, przez zachowanie ich dla przyszłych pokoleń w stanie możliwie nienaruszonym.

Wśród trzydziestu dziewięciu stanowisk archeologicznych, większość to ślady osadnicze, z czego najstarsze (AZP 72-64/1), z okresu paleolitu, znajdują się w Potworowie. Pozostałe stanowiska obejmują okresu począwszy od mezolitu, neolitu, poprzez epokę brązu, okres wczesnośredniowieczny, a na okresie nowożytnym skończywszy.

AZP	Miejscowość	Adres	Datowanie
71-63/13	Kozieniec	Ślady osadownicze	Wczesne średniowiecze
71-64/5	Kacperków	Ślady osadownicze	Średniowiecze, nowożytność
71-64/6	Długie	Osada	Starożytność, nowożytność, XVI – XVI w.
71-64/7	Długie	Ślad osadowniczy	Nowożytność
71-64/8	Długie	Osada	Starożytność, nowożytność
72-63/1	Potworów	Ślad osadowniczy	Schyłkowy paleolit, XVI/XVII – XVIII w.
72-63/2	Rdzów	Ślad osadnictwa / osady	Starożytność, wczesne średniowiecze, XV-XVIII/XIX w.
72-64/1	Potworów	Obozowisko	Paleolit
72-64/2	Mokrzec	Ślady osadnicze	Epoka brązu, wczesne średniowiecze XVI – XVII w.
72-64/25	Mokrzec	Osady	Neolit, wczesne średniowiecze
72-64/26	Mokrzec	1. ślady osadnicze 2. osada 3. ślady osadnicze	1. epoka brązu – wczesna epoka żelaza 2. wczesne średniowiecze 3. nowożytność XVI –

Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2021 – 2024

			XVIII w.
72-64/27	Mokrzec	1. osada 2. ślady osadnicze 3. osada jednodworcza	1. wczesne średniowiecze 2. późne średniowiecze 3. nowożytność XVI – XVIII w.
72-64/28	Mokrzec	Ślad osadowniczy	Nowożytność XVI – XVII w.
72-64/29	Wir	Osada	Wczesna epoka brązu – środkowa epoka brązu
72-64/30	Wir	Osada	Epoka brązu – wczesna epoka żelaza
72-64/31	Mokrzec	1. obozowisko 2. ślad osadniczy 3. osada 4. cmentarzysko	1. mezolit 2. epoka kamienia 3. epoka brązu – wczesna epoka żelaza 4. epoka brązu – wczesna epoka żelaza
72-64/32	Mokrzec	Osada	Epoka brązu – wczesna epoka żelaza
72-64/33	Mokrzec	1. ślad osadniczy 2. osada 3. osada 4. osada 5. ślady osadnicze 6. ślady osadnicze	1. epoka kamienia 2. epoka brązu – wczesna epoka żelaza 3. wczesna epoka żelaza 4. wczesne średniowiecze VIII – XIII w. 5. późne średniowiecze 6. nowożytność XVI w.
72-64/34	Mokrzec	1. ślad osadowniczy 2. osada jednodworcza	1. starożytność 2. nowożytność XVI – XVII w.
72-64/35	Mokrzec	1. osada 2. ślad osadnictwa 3. ślad osadnictwa	1. wczesne średniowiecze 2. późne średniowiecze 3. nowożytność XVII – XVIII w.
72-64/36	Mokrzec	1. ślad osadniczy 2. osada	1. mezolit 2. wczesne średniowiecze
72-64/37	Mokrzec	Ślad osadniczy	Wczesne średniowiecze
72-64/38	Mokrzec	Ślad osadniczy	wczesne średniowiecze XIII w.
72-64/39	Rdzów	Ślad osadniczy	wczesne średniowiecze XIII w.
72-64/40	Rdzów	Osada	Epoka brązu – wczesna epoka żelaza
72-64/41	Rdzów	1. ślady osadnicze 2. osada 3. ślad osadniczy	1. starożytność 2. wczesne średniowiecze X – XII w. 3. późne średniowiecze XIV w.
72-64/42	Rdzów	1. ślady osadnictwa 2. osada 3. ślad osadnictwa	1. epoka brązu – wczesna epoka żelaza 2. wczesne średniowiecze X – XIII w. 3. nowożytność XVII – XVIII w.
72-64/43	Rdzów	1. osada 2. ślad osadniczy	1. wczesne średniowiecze X – XII w. 2. nowożytność XVIII w.
72-64/44	Mokrzec	Osada	Epoka brązu – wczesna epoka żelaza
72-64/45	Mokrzec	1. ślad osadniczy 2. osada 3. ślady osadnicze	1. epoka brązu – wczesna epoka żelaza 2. wczesne średniowiecze VIII – XIII w. 5. późne średniowiecze 6. nowożytność XVI w.
72-64/46	Mokrzec	Ślady osadnicze	1. wczesne średniowiecze XI– XIII w. 2. nowożytność XVI - XVII w.
73-63/5	Rdzuchów Kolonja	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze
73-63/6	Rdzuchów Kolonja	Ślad osadnictwa	wczesne średniowiecze
73-63/7	Rdzuchów Kolonja	Ślad osadnictwa, osada	Paleolit schyłkowy, wczesne średniowiecze, późne średniowiecze, okres nowożytny
73-63/8	Rdzuchów Kolonja	Ślad osadniczy, osada	Wczesne średniowiecze XVI – XVIII w.
73-63/9	Rdzuchów Kolonja	Ślad osadnictwa, osada	Wczesny neolit lub mezolit, starożytność – wczesne średniowiecze

73-63/12	Rdzów	Ślad osadnictwa, osada	Wczesne średniowiecze, okres nowożytny
73-63/13	Rdzuchów	Ślad osadnictwa	Paleolit górny lub schyłkowy
73-63/14	Rdzuchów	Ślad osadnictwa, osada	Neolit, wczesna epoka brązu

Tabela 3. Wykaz stanowisk archeologicznych – Gmina Potworów

5.4 Zabytki o najwyższym znaczeniu dla Gminy

Niewątpliwie obiekty o największym znaczeniu figurują w rejestrze zabytków. Są to architektoniczne zabytki nieruchome, w skład których wchodzi obiekt z rejestru zabytków oraz wybrane obiekty ewidencyjne.

Synteza elementów przyrody i widocznych efektów działalności człowieka jest architekturą krajobrazu, czyli formą, która obok treści składa się na krajobraz kulturowy. Ochrona tego krajobrazu to pełna ochrona obiektu zabytkowego wraz jego otoczeniem i walorami przyrodniczymi, roślinnością i warunkami socjologicznymi. Polega na ochronie najcenniejszych obiektów, zespołów, obszarów i świadomym ich przekształcaniu w taki sposób by tworząc nowe wartości unikać deformacji istniejącego, historycznie ukształtowanego dziedzictwa. Chronić należy więc nie tylko obiekty architektury, kapliczki i figury przydrożne, ale również krajobraz ukształtowany ludzką ręką.

Przykładem takiego krajobrazu są między innymi obiekty wpisane do rejestru zabytków znajdujące się na terenie Gminy Potworów. Do najbardziej wartościowych obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie Gminy należą:

Kościół parafialny pw. św. Doroty w Potworowie

Pierwotny drewniany istniał przed 1470 rokiem, wtedy też powstała parafia. W czasie wojen szwedzkich w połowie XVIII wieku uległ ograbieniu i zrujnowaniu.

Budowa obecnego, murowanego kościoła z fundacji Stanisława Potkańskiego, opata sulejowskiego klasztoru, brata ówczesnego dziedzica Potworowa Antoniego Potkańskiego, rozpoczęła się w 1770 roku. Rychła śmierć fundatora nie zezwoliła na szybkie ukończenie budowy. W tym czasie wierni korzystali ze starego, drewnianego kościoła, który spłonął w 1834 roku, a wraz z nim „cudowny” obraz Matki Boskiej Częstochowskiej.

Pożar (nabożeństwa odbywały się przez prawie 30 lat w szopie) oraz środki pozostawione przez opata jako zapis na swym placu w Warszawie sprawiły, iż budowa została ostatecznie zakończona przed rokiem 1861, staraniem ówczesnego proboszcza, ks. Wincentego Ogórkiewicza.

Obecna świątynia restaurowana była w 1880 roku, konsekrowana w 1885 roku, przebudowana w latach 1958-57 jest bezstylowa, orientowana, jednonawowa z prostokątnym prezbiterium. Posiada dwa barokowe kielichy z XVIII wieku - jeden fundowany w roku 1750 przez Antoniego Potkańskiego, drugi przez Stanisława Potkańskiego w 1770 roku.

Terakotowa posadzka kościoła pochodzi z roku 1901, z czasu remontu prowadzonego przez ówczesnego proboszcza ks. Władysława Malczewskiego.

W kościele działające organy zbudowane w 1934 roku przez warsztat Zygmunta Kamińskiego z Warszawy. Prospekt organowy neoklasycystyczny, architektoniczny, zdobiony oszczędną dekoracją ze złoceniami.

Ciekawostką podawaną przez ks. Wiśniewskiego jest fakt, iż w kościele potworowskim znajdowały się dzwony z kościoła św. Wacława w Radomiu (jego powstanie datowane jest na początek wieku XIII, a który w wieku XIX ostatecznie podupadł zamieniony na magazyn, a w ostatnich latach XX wieku odrestaurowany), nabyte w roku 1810, w czasie licytacji, przez plebana potworowskiego - ks. Stanisława Celińskiego - wraz z dzwonnica, plebanią i karczmą za kwotę 2135 złotych. Dzwony te nie przetrwały do dziś, bowiem w 1831 roku zostały przetopione na armaty w czasie powstania. Natomiast w czasie I wojny światowej doszczętnie zniszczona zastała wieża, później już nieodbudowana.

Kościół restaurowany w 1985 roku staraniem ks. Bogdana Piątka, ówczesnego proboszcza.

Karczma z XIX wieku

Przylegająca od północy do Rynku w Potworowie. Murowana, zbudowana w I połowie XIX w. z dachem naczółkowym oraz podcieniem sześciokolumnowym, parterowa, na planie prostokąta. Wnętrze dwutraktowe, przekształcone.

Park

Park podworski w Potworowie typu krajobrazowego z XVIII wieku, o regularnym niegdyś układzie z aleją lipową na osi i szpalerami grabowymi, od osady wiodła dojazdowa aleja lipowa.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego Gminy Potworów.

Analiza szans i zagrożeń

Analizując stan krajobrazu kulturowego oraz uwarunkowania jego ochrony i realizowanej polityki rozwoju przestrzennego i społeczno-gospodarczego Gminy Potworów rozpoznano następujące czynniki determinujące dalszy rozwój:

Silne strony

- Zachowany w dobrym stanie budynek kościoła p.w. św. Doroty;
- Bardzo szczegółowo poznana oraz opisana historia samorządu gminnego;
- Liczne zabytkowe kapliczki przydrożne, pielęgnowane przez społeczność lokalną;
- Społeczność lokalna zorientowana w losach obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie ich miejscowości.

Słabe strony

- Brak izby pamięci, jednostki muzealno-wystawienniczej;
- Pogarszający się stan techniczny dużej części obiektów zabytkowych, szczególnie drewnianych;
- Brak aktualnego Planu Rozwoju Lokalnego Gminy;
- Brak obowiązujących kompletnego i aktualnego studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

Szanse

- Możliwość aktywizacji społeczności lokalnej celem uporządkowania i stworzenia bogatej dokumentacji na temat nowożytnej historii gminy oraz jej zasobu, zarówno nieruchomego jak i ruchomego;
- Możliwość rewaloryzacji zabytków z wykorzystaniem dotacji krajowych i unijnych, szczególnie w nowym okresie programowania;
- Uregulowanie kwestii planowania przestrzennego na terenie gminy;

Zagrożenia

- Niszcząca zabytkowa architektura drewniana z początków XX w.;
- Trudny dostęp do zewnętrznych źródeł finansowania opieki nad zabytkami;

- Trudności inwestycyjne związane z brakiem aktualizacji miejscowego planu zagospodarowania.

7. Założenia programowe

Przedmiotowe opracowanie wyznacza Gminie priorytety w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

Prace nad wdrażaniem ustaleń programu oraz monitorowaniem ich postępu należą do zadań samorządu lokalnego. Zadania dla samorządu lokalnego w zakresie opieki nad zabytkami zostały opracowane na podstawie analiz dokumentów programowych wyższego szczebla, gminnych dokumentów strategicznych oraz inwentaryzacji terenowej z diagnozą stanu zachowania dziedzictwa kulturowego.

7.1 Priorytety gminnego programu opieki nad zabytkami

Analiza szans i zagrożeń wynikających ze stanu dziedzictwa kulturowego Gminy Potworów wykonana na potrzeby programu pozwoliła na wypracowanie priorytetowych działań w zakresie opieki nad zabytkami.

Priorytet I

Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego Gminy Potworów

Priorytet II

Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości lokalnej.

Priorytet III

Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego.

7.2 Kierunki działań i zadania gminnego programu opieki nad zabytkami

Dla realizacji wyznaczonych priorytetów określono długofalowe kierunki działań, mogące wykraczać poza 4-letni okres obowiązywania Programu.

Jako kierunki działań realizacji Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Potworów ramach przyjętych priorytetów uznano:

Priorytet I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy			
Kierunki działań	Zadania	Wykonawca	Źródła finansowania
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	<ul style="list-style-type: none"> ochrona obiektów niszczącej architektury drewnianej, typowej dla wsi mazowieckiej ochrona obiektów niszczącej architektury drewnianej, typowej dla wsi mazowieckiej 	Gmina Potworów Jednostki Gminne	Budżet gminy, Dotacje unijne, Dotacje Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego, Dotacje Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
Priorytet II: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości lokalnej			
Kierunki działań	Zadania	Wykonawca	Źródła finansowania
Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego	<ul style="list-style-type: none"> Konsekwentne egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w Planie Zagospodarowania Gminy Potworów (Uchwała Nr VIII/40/03 Rady Gminy Potworów z dnia 31 lipca 2003 r.) 	Gmina Potworów	Budżet gminy
Rozszerzenie zasobu i ochrony dziedzictwa kulturowego gminy	<ul style="list-style-type: none"> Wyeksponowanie turystyczne zabytków położonych na terenie gminy poprzez publikację informacji na temat ich położenia, historii i 	Gmina Potworów Jednostki Gminne	Budżet gminy, Dotacje unijne, Dotacje Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego, Dotacje Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,

	walorów zabytkowych		Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
	<ul style="list-style-type: none"> • Ekspozycja kapliczek i figur przydrożnych, stanowiących dobro społeczności lokalnej 		
Priorytet III: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego			
Kierunki działań	Zadania	Wykonawca	Źródła finansowania
Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych	<ul style="list-style-type: none"> • Bieżące prowadzenie monitoringu i weryfikacji obiektów uwzględnionych w gminnej ewidencji zabytków (z zastosowaniem komputerowej bazy danych) ze szczególnym naciskiem na obiekty architektury drewnianej z racji ich nietrwałego charakteru 	Gmina Potworów Jednostki Gminne	Budżet gminy
Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym gminy	<ul style="list-style-type: none"> • Udostępnienie informacji o zabytkach gminy w Internecie na stronie www.potworow.pl • Utworzenie gminnego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego opartego o stronę internetową 	Gmina Potworów Jednostki Gminne	Budżet gminy, Dotacje unijne, Dotacje Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego, Dotacje Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym	<ul style="list-style-type: none"> • Organizowanie imprez plenerowych promujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym gminy (wystawy, konkursy), jego charakterystycznych elementach oraz specyfice regionu w jakim znajduje się 	Gmina Potworów Jednostki Gminne	Budżet gminy, Dotacje unijne, Dotacje Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego, Dotacje Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

	<p>Gmina Potworów</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zbudowanie działalności wystawienniczej powiązanej z zabytkami Gminy Potworów i ich historią w oparciu o zasoby społeczności lokalnej: wiedzę, zdjęcia i inne materiały, których można użyć w tym kontekście • Wydawanie i wspieranie publikacji (w tym opracowań historycznych, monografii) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy i kluczowych obiektów zabytkowych wchodzących w jego skład, tj. zespołu dworskiego, kościoła parafialnego p.w. św. Doroty, parku dworskiego, karczmy znajdujących się w Potworowie oraz całym budownictwie mieszkaniowym na terenie Gminy 		
--	---	--	--

8. Instrumentarium realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami Gminy Potworów

Konsekwentnie prowadzona i długofalowa polityka Gminy Potworów w zakresie opieki nad zabytkami oraz realizacja niniejszego Programu stanowi szansę na rozwój w Gminie Potworów oraz na zachowanie dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju.

Inwestycje zmierzające do poprawy stanu technicznego obiektów i zespołów zabytkowych powinny się odbywać na zasadzie poszanowania istniejących wartości zabytkowych i dążenia do zachowania w jak największym stopniu oryginału, ewentualnie wkomponowaniu nowych elementów w sposób współgrający z zabytkiem. Realizacja Programu będzie się odbywać poprzez wskazane zadania Gminy na rzecz osiągnięcia priorytetów w nim przyjętych.

Zakłada się, że zadania określone w gminnym programie opieki nad zabytkami będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- 1) **instrumentów prawnych** – wynikających z przepisów ustawowych (np. uchwalanie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów będących własnością gminy, wykonywanie decyzji administracyjnych, np. Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków),
- 2) **instrumentów finansowych** (m.in. finansowanie prac konserwatorskich i remontowych przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych),
- 3) **instrumentów koordynacji** (m.in. poprzez realizację projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpraca z organizacjami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami),
- 4) **instrumentów społecznych** (m.in. poprzez działania edukacyjne promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami),
- 5) **instrumentów kontrolnych** (m.in. aktualizacja gminnej ewidencji zabytków, monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego).

9. Zasady oceny realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami

Proces osiągania celów wytyczonych w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów będzie monitorowany poprzez analizę stopnia jego realizacji. Analiza ta będzie dokonywana każdorazowo przez Wójta Gminy Potworów, zgodnie z ustaleniami art. 87 ust. 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami *„Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.”*

Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji Gminnego Programu uwzględniająca: wykonanie zadań przyjętych do realizacji w okresie czteroletnim obowiązywania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami oraz efektywność ich wykonania.

Ocena poziomu realizacji Programu winna uwzględniać m.in.:

- 1) bieżący monitoring gminnej ewidencji zabytków z terenu Gminy Potworów uwzględniający informacje o stanie zachowania obiektów, zmianach lokalizacyjnych, zmianach stosunków własnościowych,
- 2) ocenę zaawansowania prac związanych z rewitalizacją obiektów zabytkowych,
- 3) ocenę prac związanych z opracowaniem aktów prawa miejscowego dla terenów o wysokich wartościach kulturowych,
- 4) ocenę aktywności kulturalnej lokalnej społeczności, w tym ocenę przedsięwzięć folklorystycznych i zainteresowań tradycyjnym rękodziełem,
- 5) ocenę aktywności placówek kulturalnych (światlice wiejskie, biblioteki),
- 6) ocenę wykorzystania i funkcjonowania szlaków turystycznych oraz towarzyszącej im infrastruktury,
- 7) ocenę realizacji programu edukacji i promocji zabytków, w tym z wykorzystaniem nowoczesnych technik informatycznych,
- 8) ocenę rozwoju bazy turystycznej,

- 9) ocenę kontaktów z właścicielami obiektów w zakresie działań zmierzających do rewitalizacji obiektów zabytkowych.

Po przyjęciu przez Radę Gminy Potworów Programu w drodze uchwały należy udostępnić dokument do publicznej wiadomości na stronie internetowej Gminy Potworów.

Program należy sukcesywnie analizować oraz uzupełniać uwzględniając zmieniające się uwarunkowania prawne, kulturowe i społeczne.

Realizowanie założeń Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów będzie wymagało współpracy nie tylko osób odpowiedzialnych za wdrożenie działań wynikających z celów tego dokumentu, ale także aktywizacji właścicieli, użytkowników obiektów zabytkowych, organizacji pozarządowych, grup społecznego działania, środowisk naukowych itp. Mając na uwadze dobro ogółu należy dołożyć starań, aby wytyczone cele zostały realizowane.

10. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady zawarte w rozdziale 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Środki finansowe związane z zadaniami ochrony i opieki nad zabytkami dla Gminy Potworów mogą być uzyskane z następujących źródeł:

- 1) środki publiczne;
- 2) środki krajowe (budżet państwa, budżet jednostek samorządu terytorialnego, fundusze celowe);
- 3) środki zagraniczne (środki Unii Europejskiej i inne);

4) środki niepubliczne (środki osób fizycznych, prawnych, spółek, organizacji, fundacji, instytucji kościelnych).

Zasady finansowania opieki nad zabytkami określone zostały w rozdziale 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Podstawowym źródłem finansowania zabytków w Polsce są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządowych. Finansowanie zabytków z tych źródeł odbywa się na zasadzie współfinansowania prac przy obiektach zabytkowych, w oparciu o zapisy ww. ustawy.

Dysponentami powyższych środków są:

1. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
2. Wojewódzcy Konserwatorzy Zabytków.
3. Organ stanowiący - gminy, powiaty, samorządy województwa realizujące dotacje poprzez corocznie organizowane nabory wniosków. Dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej, będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub posiadającej taki zabytek w trwałym zarządzie.
4. Fundacje PPP.

Poniżej wskazano przykładową listę instytucji oraz programów umożliwiających częściowe sfinansowanie zadań wskazanych w przedstawionym Programie.

Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz tzw. mecenat, są podstawą ubiegania się o środki na zadania z zakresu kultury realizowane przez między innymi jednostki samorządu terytorialnego.

Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Warszawie, Delegatura w Radomiu

Dotacja realizowana jest ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest Wojewoda Mazowiecki. Jest to dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru (art. 74 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Administracji, Departament Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych, Wydział Funduszu Kościelnego

Środki Funduszu Kościelnego, stosownie do art. 9 ust. 1 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. i § 1 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego (Dz. U. z 1990 Nr 61, poz. 354), przeznacza się m.in. na remonty i konserwację obiektów sakralnych o wartości zabytkowej. Przewiduje się wykonanie tylko podstawowych prac zabezpieczających sam obiekt (w szczególności remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej itp.). Z Funduszu nie finansuje się remontów i konserwacji.

Finansowanie przy wykorzystaniu ustawy o partnerstwie publiczno-prywatnym

Partnerstwo publiczno-prywatne (PPP) stanowi formę realizacji zadań publicznych przez podmiot prywatny przy wykorzystaniu możliwości finansowych, organizacyjnych lub innych podmiotu prywatnego. Istotą partnerstwa jest to, iż zlecającym zadanie jest podmiot publiczny, natomiast wykonawcą partner prywatny, którym zgodnie z ustawą z dnia 19 grudnia 2008 r. o PPP (Dz. U. z 2015, poz. 696) jest przedsiębiorca lub przedsiębiorca zagraniczny.

Szczegółowe informacje w zakresie dofinansowań i związanych z nimi programów znajdują się na stronach internetowych przedstawionych instytucji.

11. Realizacja i finansowanie przez Gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, główny obowiązek dbania o stan zabytków, a tym samym ponoszenia nakładów na prace konserwatorskie, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych. Na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki, określone w art. 5 powyższej ustawy, wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami.

Art. 5. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku.
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku.
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie.
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości.
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W art. 28 wskazano również dodatkowe obowiązki właścicieli i posiadaczy zabytków wpisanych do rejestru zabytków.

Art. 28. Niezależnie od obowiązków wynikających z opieki nad zabytkami, określonych w art. 5, właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego do rejestru lub zabytku znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków zawiadamia wojewódzkiego konserwatora zabytków o:

- 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zdarzenia.
- 2) zagrożeniu dla zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zagrożenia.

- 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany.
- 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości.

Na mocy art. 29 ust. 1 na wszystkich właścicielach i posiadaczach zabytków oraz przedmiotów o cechach zabytkowych spoczywa obowiązek udostępniania ich organom ochrony zabytków w celu przeprowadzenia badań. Organy ochrony zabytków w czasie uzgodnionym z właścicielem lub posiadaczem przedmiotu będącego zabytkiem lub posiadającego cechy zabytku mogą prowadzić badania tego przedmiotu w miejscu, w którym przedmiot ten się znajduje.

Zapisy art. 71 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określają zasady finansowania opieki nad zabytkami.

1. W zakresie sprawowania opieki nad zabytkami osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego finansuje prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy tym zabytku.
2. Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny, określony w ust. 1, posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki.

Cele określone w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów będą osiągnane poprzez:

- a) wspólne działania władz Gminy z Ministerstwem Kultury, Urzędem Marszałkowskim Województwa Mazowieckiego, Starostwem Powiatowym, Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, władzami kościelnymi oraz innymi jednostkami samorządu terytorialnego na zasadach porozumień, umów, wspólnych podmiotów;
- b) inicjatywy własne władz Gminy Potworów;

- c) stosowanie instrumentów finansowych (dotacje, prowadzenie instytucji, nagrody, zachęty, itp.);
- d) funkcje programowe (programy lokalne i projekty, kontrakty, itp.);
- e) inne działania aktywizujące.

12. Wykorzystane materiały i opracowania

Wybrane akty prawne (stan prawny na październik 2020 r.)

Regulacje prawne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego zawarte są w wielu ustawach. Do najważniejszych z nich, w kontekście realizacji niniejszego Programu, należy zaliczyć:

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 Nr 78 poz. 483 ze zm.).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2021, poz. 710)
- Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach (Dz. U. z 2016 r. poz. 1330, 1887).
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2020, poz. 713,1378).
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2020, poz. 293, 471, 782, 1086 i 1378).
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2020, poz. 1333).
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2016, poz. 672., z 2020r. poz. 1219, 1378,1565).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2020, poz. 55, 471, 1378).
- Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2020, poz. 65, 284, 471, 782 i 1709).
- Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2020, poz. 194).

- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. z 2020, poz. 1057).
- Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (Dz. U. z 2020, poz. 802, 1086).
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 2019, poz. 1473, z 2020r. poz. 284).
- Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. 1933, Nr 39, poz. 311 ze zm).
- Ustawa z dnia 19 grudnia 2009 r. o partnerstwie publiczno-prywatnym (Dz. U. 2020, poz. 711).
- Ustawa z 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2020, poz. 902).
- Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2019, poz. 1479).
- Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U. z 2020, poz. 164).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego (Dz. U. z 1990 Nr 61, poz. 354).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 r., poz.56).
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 16 sierpnia 2017r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. 2017 r. poz. 1674).

Literatura i wybrane dokumenty programowe

- Strategia Rozwoju Kraju 2020.
- Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami na lata 2019-2022.
- Narodowa Strategia Rozwoju Kultury 2004-2020.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie.

- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030.
- Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2030.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Mazowieckiego na lata 2014-2020.
- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego.
- Program Opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2018 - 2021
- Strategia Rozwoju Lokalnego Powiatu Przysuskiego na lata 2016-2022.
- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Potworów.
- Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Potworów.
- Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Potworów na lata 2017-2020.
- Karty ewidencyjne gminnej ewidencji zabytków - Gmina Potworów.
- Gminny Program Opieki nad Zabytkami, Poradnik metodyczny, NID 2009.
- Gminny Program Opieki nad Zabytkami, Poradnik metodyczny, Poradnik prawny Konserwatora Zabytków, Kurier Konserwatorski.
- Wytyczne opracowywania karty adresowej zabytku nieruchomego, Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Warszawa 2011 r.
- Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa - Lublin 2009 r.
- Geografia regionalna Polski, J. Kondracki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009 r.
- Geografia osadnictwa, D. Szymańska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009 r.

Dostępne strony internetowe

www.crfop.gdos.gov.pl

www.sejm.gov.pl

www.potworow.pl

www.mir.gov.pl

www.mkidn.gov.pl

www.funduszeuropejskie.gov.pl

www.partnerstwopublicznoprywatne.info

www.nid.pl

www.kongreskultury.pl

www.mwkz.pl

www.polskiezabytki.pl

www.isap.sejm.gov.pl

www.isap.sejm.gov.pl

www.emgsp.pgi.gov.pl

www.stat.gov.pl

www.archeowiesci.pl

Materiały w posiadaniu Urzędu Gminy w Potworowie

- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Potworów.
- Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Potworów.
- Karty ewidencyjne Gminnej Ewidencji Zabytków – Gmina Potworów.